

СОДЕРЖАНИЕ

Пантелей Зарев — П. К. Яворов	3
Минко Николов — Социальность, быт и трагические развязки в рассказах Страшимирова	43
Георги Марков — Гео Милев в период работы в „Весак“	60
Борис Делчев — Рождение поэта. Лирика Веселина Ханчева	88

После Пятого международного съезда славистов, София, 17—23. IX. 1963

Х. Й. — Форум ученых-славистов всего мира	116
---	-----

Литературная жизнь за рубежом

Мануел Диас Мартинес — Перспективы современной кубинской литературы	121
Юрий Боров — Критика экзистенциалистской концепции личности	127
Николай Дончев — Джузепе Унгарети	130

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ И ДОКУМЕНТЫ

Желязко Видев — Начальный стадий социалистической литературы в Болгарии	135
Михаил Вьгленов — Стихотворение П. Р. Славейкова в газете Ботева „Знамя“	151

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

Христо Йорданов — „Народнически илюзии и художественная правда“	158
Дочо Леков — Книга о патриотизме двух деятелей болгарского Возрождения	163
Иван Ковачев — Искусство и источник красоты	166

Редакционен комитет:

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ — главен редактор

ГЕОРГИ ДИМОВ, ГЕОРГИ ЦАНЕВ, ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ, ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ,
МИНКО НИКОЛОВ, ПЕТЪР ДИНКОВ, СТОЯН КАРОЛЕР, ТОДОР ПАВЛОВ

Секретар на редакцията — Христо Йорданов

II. К. ЯВОРОВ

ЛИЧНОСТ И ПОЕТ

Пантелей Зарев

Един страстен воин за правда. Един бунтовен дух, изпълнен с бурна ненавист и презрение към сивото човешко съществуване. Един социален поет, увлечен от героичния пример на Ботев, поет, усетил издълбоко клетнишката неволя на народа си. И още: един волен харамия, готов всякога да положи главата си за голямото или малкото — стига то да е грабнало веднъж неговия дух.

Измежду българските творци на художествено слово той е може би най-сложен, най-противоречив. Така често е измъчван от полносни изживявания. И то и при диренията на ума, и при поривността на чувствата. Неговият ум е проникателен като у дълбок мислител, разрешаващ въпроси на битието. Неговата емоционалност е фина, съвършена. Представите му са като у чувствителен визионер. Склонността му към самоанализа и рефлексия е постоянна. Сякаш дири чрез себе си самопознанието на човешкото, на онова, което крие бездънните дълбочини на духа. Макар и външно затворен, „монотонен“, мълчалив, той е непрекъснато раздвижен — с гордия си критически ум, с проникновената си мисъл, с дръзката си, бурна емоционалност. И това е така още от младини.

Всичко у този неспокоен човек говори за значителна духовна сила. Мисълта му е смело-метежна, яростно-устремена, като пробягваща по хоризонта светкавица. Тя е гъвкава, вътрешно противоречива, сложна и диалектична. Напомня питие, което е и сладостно, и горчиво — и разяжда, и има мъдро-целебен вкус. Тази мисъл е всякога устремена, като че ли не може да се застопи на място. Дири, опипва, нахлува в сфери на все нови сложности. Знае и главоломното извисяване, и болката на разочарованието. Затова понякога през нея прозира тъжна, иронична насмешка.

Яворов винаги се съмнява. Съмнението дълбае у него постоянно, то го тласка да търси, да изследва — без покой. Поетът сякаш съзнава аналитичната мощ на мисълта си и не само страда от нея, а ѝ се и наслаждава. Той обича подема на мисълта си, динамиката ѝ, ония мигове, когато тя вихрено бърза да проникне в същността на нещата и когато упорито дълбае в тайните на познанието — оставащо все без завършек и без предел.

Яворов е най-модерният и най-мисловният поет в нашата лирика до Първата световна война. Той пренася нов пътница на емоционално-

интелектуално лирическо изживяване. И се опива от неудържимостта на чувството си, от аналитичната работа на мисълта.

Още в първата си по-значителна творба — „Пред тъмнически зид“ — е обладан от ботевски жажди. Увелича се от огнената игра на чувствата, от интелектуалното изживяване на противоречията. Негодуванието му срещу злото е така силно, че поетът не може да го обуздае. То прераства в мрачно въодушевление, издига мисълта му до историческа проникновеност. То създава мъчителна наслада. Да, неудържимата наслада от остри, силни, мисловни и емоционални изживявания, която съпътства и по-късно творческия му акт.

Един поет, различен от съвременниците си, различен от Вазов и Пенчо Славейков, тъй като излиза от Ботевата борческо-философска, интелектуална традиция и се устремява към нови мисловни и емоционални светове. Поет с оригинален национален колорит, доловил умонастроенията на епохата и откриващ ни тайните на поезията откъм нови страни с художественото си осъществяване.

Мъчителната, разяждаща работа на мисълта, съпроводена с чувство за творческо удовлетворение, се долавя в „Чудак“, „Епитафия“, „Есенни мотиви“, „Лист отбрулен“. Тя личи отчасти и в „Арменци“ и „Градушка“, макар че техният поетичен строй е по-друг. Най-подчертана е може би в „Нощ“, тази продължително създавана творба от 23-годишния младеж, помъчил се да улови самото бунтовно протичане на мисълта, да конкретизира чрез самоанализа поривите на дух, едновременно жаден и противоречив, устремен и разяждан от „модерни съмнения“.

С първите си стъпки в поезията Яворов е изключително ярък социален поет. Той е грабнат от големи революционни идеи. Стои смутен пред тъмницата-живот или негодува срещу тъжната селяшка участ. Негов най-първ герой е селянинът, горен от слънцето, ограбван от бирника, отморващ се от неволнишката си съдба в крчмата. Поетът понася в гърдите си тъгите на този герой. Той е готов да възкликне: Вижте живот в робство; борете се срещу този живот в царството на злото, борете се редом с неговите мъченици. . . . Даже и когато е изкусен да противостои на злото чрез образа на весели, светли, жизнерадостни герои, то неговата мисъл пак прониква в противоречията на живота, пак сочи жестоката и потискаща социално власт на нищожеството (поемата „Калиопа“). Така е и в „Арменци“, където застава срещу злото, грабнат от борческо въодушевление, понесен от бунтовна воля, издигнат духовно от бурята на възторжени, триумфални криле. Но понякога даже и в светло-въодушевени, патетично-революционни творби се появява — като задния план в картината на художника-живописец — някаква скрита, съкровена тъга. Тя избива на повърхността най-често като неверие в живота. Сякаш някаква тайна мъка подяжда духа и в творчеството на поета проникват дисонантни ноти. Те свидетелствуват, че Яворов не е така строен и монолитен като Ботев, че него го разяжда немощта на съмнението. Едва 26-годишен е, когато пише „Не дирих радости в живота“. Една изповед и на вдъхновената борба за идеал, и на философията на разочарованието:

Не дирих радости в живота,
не дирих ветрища и прах,
ала и някоя Голгота
едва ли нявга обещах.

В света живях с мечта избрана,
живях в неземец идеал:
земята чужда ми остана,
макар че туй не съм желал.

И гост на хората — отдавна,
с усмивка бледа на уста,
възвих в пътеката най-равна
към пътните врата...

Настроения на „романтична“ неудовлетвореност владеят духа му — наред с желанието да върви твърдо срещу социалното зло. И тези настроения довеждат понякога мисълта пред прага на трагизма. Съдбовната отдаденост на народа се съпътства и от лични страдания, от недоволството на напрегнато дирещата мисъл, от една философска настроеност, която прекрачва границата на обикновения патриотично-социален протест. Сякаш в нашата поезия от 90-те години се появиха късни реминисценции от борческия, философски скептичен романтизъм на Лермонтов. Поетът обединява революционно-патриотичните си настроения с изповед на субективна неудовлетвореност. И неговата мисъл, която се прекланя пред народа

с наивната му глупост и детска простотия,
с пороците му дребни и халосни груби,

която не престава да величае подвига на борците пред националния олтар, отскача до гребена на световните загадки. Нея я вълнува представата за трайни недостатъци, за „вечно“ човешко несъвършенство. Не другаде, а в социалистическия печат (сп. „Общо дело“) Яворов ще изпрати мрачната си трагична изповед:

Боричкания, сълзи, кърви: —
последни сме — да бъдем първи! —
Човешка суета.

„Честит“ е царят, „клет“ е робът —
не е ли и за двама гробът...
Слепота!

(Цитирам първата редакция). Една философска размисъл, която „чупи“ Ботевата революционна монолитност — без да престава сама да е отричаща, „революционна“ — със скепсиса и съмненията си. Наистина каква сложна сплетеност от мисловни и емоционални изживявания и то в душата на млад човек, който и мечтае и стене от мечтите си, и ликува и отрича ликуването си.

В художествената литература обикновено прониква онова, което в най-сложни форми и състояния съществува в живота. И Яворов, този поет на дирещата мисъл, интелект с най-тънки средства за улавяне на настроенията, които се носят във въздуха, човек с изключителна волева устременост, способен в отделни моменти да стигне до безумно решение, понесе в своето творчество и критико-борческите, и страстно-жизнелюбивите и революционни пориви на времето, както и романтична болка, разочарование, скрити съкровени противоречия. Той долови онова, което не усетиха нито Вазов, нито Пенчо Славейков. Той единствен въведе в поезията ни образа на „чудака“, този чуден литературен герой, идващ от далечните традиции на романтизма и така странно съвременен. Чудакът, който страни от хората и носи в душата си някаква тайна, ня-

каква разяждаща го, непобедима, „мирова“ скръб. Чудакът, който физически и духовно е персонифициран с външните одежди и черти на паш интелгент. Той е жадувал идеала, красотата, а носи бунта, ропота за напразно пропиляната, огромна душевна сила. Той ще отнесе в гроба тайната на своето страдание, на своето и национално-историческо, и световноисторическо разочарование. Поетът заговори за неща, непознати като душевност преди него. В лириката му прозвуча заплашителен народен ропот, в нея блясна светкавица на революционен гняв — и се чу стон на непреодолимо съмнение, на скептична неудовлетвореност. У него все остава нещо, което се недоизказва, скрито, но осъзнато като дълбока сложност и противоречивост на нещата и състоянията.

Яворов — острият критик на социалната действителност, Яворов — революционерът, възпял героичното въодушевление на съвременни борци (за разлика от Вазов, който ги вижда в миналото), е и „романтик“, носител на откровение за непреодолима, „съвременна“ мирова скръб. Авторът на „Арменци“ е създал „Чудак“. Още 23—24-годишният младеж улавя революционното настроение на епохата и го възплътява и в обществен патос, и в съкровен ропот, като своя болка. Неговият ум преминава по стръмни пътеки към философско прозрение в историческото битие — като всичко поставя на преценка пред строг личен съд.

Онова, което Вазов или Славейков биха казали точно и определено като философия на живота, осъзната в нейната яснота, за Яворов е недостатъчно. Макар и категоричен в дишащите си борчески патос творби, той се не доизрича напълно. Така е, защото е усещал по-издълбоко противоречивостта. Ще кажете, това е късният Яворов. Не, това се долавя и у ранния, макар че по-късно е повече подчертано. Развитието у него е вървяло така, че н я к о н психологически качества на неговата лирика могат да бъдат обяснени и като се погледне отзад-напред, ретроспективно, след като поетът е стигнал до „крайностите“.

В началните си творби той е поет на социалния бунт, приемник на Ботевата традиция. Неговото поетическо състояние се възплътява чрез реалистично мислене. За автора на „На нивата“, „Градушка“, „Арменци“ няма друга цел в живота освен борбата — колкото този живот и да е страшен. Няма неразрешими въпроси в действителността — колкото и тя да е жестока. В голяма част стихотворения долавяме това здраво светоусещане, нормално и жизнерадостно, без да губи дълбочината си. Но ето, паралелно с тези състояния усещаме и други — на поет, философски „скептичен“, бунтуващ се срещу „трайното“ зло, срещу несъвършенството изобщо, боледуващ ту тук, ту там от романтична „мирова“ скръб.

Дълбоко затаеното, недоизказаното нахлува в поезията му най-вече чрез „Нош“ — тази тематично патриотична поема, изпълнена вече с тревога, наситена с психологизма на страданието, богата с „философски скепсис“. Творба, написана едва от 24-годишен младеж, който удивлява с духовното съзряване на силите си.

Да, Яворов-революционерът е сложна, загадъчно сложна мисловна личност. Неговата поезия ни държи в плен със силата на изживяванията и с онай дълбока философска нотка в подтекста, която не притежава никой негов съвременник. Мисълта му отрано се вглъбява в големи човешки и исторически проблеми — без поетът пряко да тълкува фактите на историята. Тази мисъл гони предела на социално-бунтовни прозрения и същевременно всякога е разтревожена, неуспокоена от едно трайно откривателство. Сякаш не е намерила на трапезата си онова, което ра-

достно е очаквала. Сякаш е получила нищожни остатъци, които не могат да ѝ заменят свежата храна.

В сложното сплитане на революционни жажди, на силни изживявания, на мащабност на мисловните проблеми със „скепсис“, с дирещо съмнение е истинската величина на Яворов. Дори в ония по-късни стихотворения, в които плаща дан на модернизма и идва до преднамерен, тенденциозен индивидуализъм, Яворов пак се тревожи от големи въпроси, пак се бунтува срещу злото в битието на човека, пак е търсеща личност.

Докато в началните му творби неудовлетвореността има конкретни социални поводи, по-късно го вълнуват общата дисхармоничност, изначалният хаос и несвършенството на света. Но и по-рано и по-късно той съзнава, че стои срещу враждебна действителност. И дири — дири и реален, практичен, и общ философски ответ на тревожната си мисъл. Не е пряко полемичен като Славейков и не намира удовлетворение в полемиката. Отличава се и от Вазов, тъй като се чувствава духовен водач на народа си, има голямо чувство за обществена отговорност, но не е така категорично пропаганден като Вазов и не се успокоява само с една патриотично-социална мисия. Избран е сякаш да воюва на широк фронт с неправдата, която заплашва и народа, и човечеството, и индивида. Призван е да каже на съвременниците си и с бунтовно-революционни, и с тъжни, разядени от съмнение стихове, че животът убива — убива поривите на народа и убива неговия дух, изгарящ от жажда за обществена правда и простор.

Понякога го спохожда един мрачен призрак, мярка му се едно сиво лице, по-страшно от смъртта — отегчението. В едно от писмата си е изповядал тревогата си от него, и то след като е преминал и през мечтите за социалистическото бъдеще на човечеството, и през огъня и бурите на македонската революция: „Пусто и тясно ми е навсякъде. Пък и би ли могло да бъде иначе в тоя омерзителен живот без дела, без въздуха, що храни силите на човека за дела. Животът е като чаша вино — оставиш ли я, ще изветрее. Чувствувам как и моите сили изветряват, а поезията... що е поезията без дела! Силният като вино живот само ражда опиваща като вино поезия. Но где е този живот, где?..“ Изповед на дълбоко разочарование. Силен ум, който не знае накъде да избяга, къде да се скрие от убийствената сивота на бездействието. Ум, вечен недоволенник, вечен скептик и критик, макар и изживял с толкова подем революционното въодушевление.

Яворовата диреща мисъл е като тревожна скитница по четирите краища на света — тя не ще престане да измъчва поета през целия му живот. Ту с проблеми за социалното битие на народа, ту с лични съмнения за цел и насока в живота, ту с тревога за нерешени общочовешки въпроси, дори за изначалния космически път на битието. Без да е чел дълбокомислени книги, един бдителен ум стои на стража пред вечните въпроси на човешкото. И черпи мощ от конфликта си със съвременния, всекидневен, омерзителен живот. Усещаме как в поезията на наследника на Ботев преливат бунтовният патос на Байрон, скептичното недоволство на Лермонтов. Яворов се бунтува срещу съвременността, жадува за идеал и страда от самата си, никога пълно неудовлетворена жажда. Сякаш светлото прометеевско начало, възприето от Ботев, е омрачено от постоянно недоволство, разядено е от по-късната болезнена, модерна психика на съмнението. Зародишът на това съмнение е още в първите му творби, но

гласът към него се засилва по-късно. И Яворов става поетът, който съединява в едно гран изно единство светлото, революционно-борческото, утвърждаващото, голямата етичност и голямата обществена отговорност със скептичността, с титаничното недоволство, със съмнението, имащо философски подтекст.

Мисловното съдържание на неговата поезия се мени — то е едно в „Стихотворения“ и друго в „Безсъници“. В „Стихотворения“ то е по-конкретно. Тук то е повече идейно здраво, нормално-жизнерадостно, макар и изпълнено понякога с отровен яд и бунтовна неудовлетвореност. В „Безсъници“ мисловното съдържание е по-отвлечено. Там то е повече скептично, повече поза и условно „поетическо състояние“. Ала колко силно е то обикновено — и в единия и в другия случай — с трагичните си нотки, как усещаме, че поетовата мисъл се е блъскала във вълнуващи я загадки, че е дирила отговор на мъчителни въпроси за човека, обществото, световното битие. И тази мисъл е все диалектична, окрилена от стремежа да търси, отрича и руши — обречена безвъзвратно на съмнение, предопределено от живота, от нашата действителност.

И тъкмо Яворов, този човек с холеричен ум, ненамраш покой, склонен да дири и да се наслаждава на страданието, има темперамент на борец. Неговото чувство за обществена отговорност не го е напускало никога. И когато пише „На нивата“, и когато създава „Арменци“, и когато изповядва душевната си раздвоеност в „Нощ“, и когато, кривнал по нови пътища, твори включеното в „Безсъници“. Никога не го е напускал и усетът за дребнавото в живота, което е пробуждало отвращението му. В едно писмо до Шишманов, по повод на някои критически бележки за „Безсъници“, изповядва: „Напълно Ви разбирам и мисля като Вас, че на България е нужна още гражданска поезия. Но тия условия, които я правят необходима, те, същите, струва ми се, не са тъкмо атмосфера за развитието ѝ. Гражданинът у нас, прогресивният гражданин, няма пред себе си една реакция на традиция и принципи, бих казал една реакция, организирана и достойна като противник. Реакцията в България всякога е багабонтстваща безпринципност. Тя безсрамно носи на лицето си маска на патриотизъм, нахално говори за либерализъм — и върши злодеянията си открито или из засада, често, ако не обикновено толкова долни, щото предизвикват просто физическо отвращение. При тия условия единствено сатирата, яростна и безпощадна, би виряла у нас, ако имаме необходимите таланти. . .“ Това говори авторът на „модернистична лирика“. Човекът, който не е преставал да ненавижда „омерзителния“ околн свят. Всъщност тази борческа ненавист почти никога не се е стопявала в гърдите му. Даже и да е правил опит да я изтръгне от сърцето си, скоро е усещал, че усилията са напразни.

И той, гражданинът-борец, е необикновено широкообхванат при възсздаване на човешкото. Пише стихотворения като „Историята — имена. . .“, „Боричкания, сълзи, кърви“ и проумява и възвишеното и трагичното, и светло-жизнерадостното и забавно-комичното. В състояние е да обхване обширен океан от противоречиви човешки изживявания — и да ги направи свои. Дори е сатирично насочен, макар че рядко си служи с жанра на сатирата. Притежавайки натюрела на борец, той е примамван от дързостта да смъква маските, да показва илюзиите, да се надсмива безпощадно над лекомисл ието на човека. Веднъж му се случило да пътува с Ана Карима. И в пътепис за това пътуване „оголва“ безпощадната си природа: осмива предцялата общественост наивната, лекомислената,

суетната си спътница, наричайки я нашенска. . . Жорж Санд. Той не вярва на външни прояви. И както и да се рисува пред него Карима, вижда смешното и забавното в поведението ѝ и с нарочна откровеност го подчертава.

Той обича да руши — да руши дребните и евтини илюзии, да отхвърля романтичното було, с което хората прикриват щастливо душевната си беднота. В поезията му свободно царува дирецият, скептичен и метежен ум. И прониква зад покривалата, зад видимото, за да улови онова, което е съществено и действително и което е неизчерпаемо дълбоко в своето битие.

Яворовият интелект притежава качества, които има изобщо човешкият ум като инструмент на напредъка — борчески наклонности, безпощадно съмнение, жестоко недоволство от несъвършенството на човека. Този ум възприема всякога живота в неговата двустранност: като добро и зло, като разрушение и съзиждане, като мрак и светлина. Несъмнено човекът, който е борец по дух, който притежава такъв критичен, изпитлив ум, не може да бъде щастлив. Още повече, че стремейки се към идеалното, усеща съпротивата на действителността, усеща, че „единствено сатирата, яростна и безпощадна“ би трябвало да вирее у нас.

За Яворов нещата не са така прозрачни и ясни, като например за Вазов. И затова не намира онова спокойствие, онази вътрешна яснота, която притежава Вазов. Вазов твори под знака на душевно равновесие даже и когато е развълнуван от отблъскващото или от трагичното в живота. Яворов се изживява в болезнени състояния. Истината за него е несъвършена. Той не може да се успокои със знанието на другите. И още: измъчва го постоянната му неудовлетвореност, трагичният му копнеж по непостигнатото. В едно от писмата си до д-р Кръстев открива себе си: „Онуй, който ме интересува и безпокои, е — че Македония може да се освободи, преди да ми е омръзнало да пиша любовни писма и стихове. Защото какво би направил човек тогава? Да се обеси — но това може да стори всеки фалирал бакалин.“ Понякога го обземат съвсем мрачни състояния — страшната неудовлетвореност го тласка капризно към трагичен изход. Ето една фраза от цитираното писмо: „Получих от Карлово един револвер — не лош. Да се застрелям ли с него?“ Това пише Яворов, който бе живял в неудържимо революционно въодушевление. Необходима е много проникновена фантазия, за да отгатнем на какъв душевен живот бе осъден този човек с борческа личност, мъжествено скитал из македонските планини, в чийто дух нахлуват някакви смеси от печал и озлобление към ненавижданата от него общественост, живуркаща в пустота. До сложните си настроения той се докосва, тълкувайки борческото си стихотворение, посветено на народа, „Сизиф“. „А животът на личността мен се вижда в повечето случаи малко сизифовски: догробен труд, съпрежен с всевъзможни физически и морални изтезания — догробно търкаляне на огромния камък, уж да бъде закрепен на върха на урвата, дето може да се почине (ако това е искал Сизиф), да се постигне малка възможност за едно относително спокойствие — и щастие, след уморителен живот — стръмен път. Ала по волята на боговете — по наложителността на условията не се събират двата развързани края, или пък — тъкмо бъдат кръстосани и остане да се направи възела, биват по нещастна случайност изтървани и — от дългогодишен труд не остане нищо — камъкът пак лежи в полите на урвата.“ Сизифовско страдание от безполезен сизифовски труд да се закрепи камъкът на урвата, да се намери опора, траен

идеал — ето онова, което измъчва тоя силен човек с най-неоспоримо чувство за обществена отговорност. В живота той е бил дребен чиновник — чукал е първо на пощенския апарат, изпълвал е със сухи цифри книжа, книжа, които извикват досада. По-късно като признат поет е бил и на по-високи места — секретар на Народния театър — или се е отлъчвал от „обществото“, тръгвайки след „македонствуващи“ харамии. Но в това ту равно, ту неравно битие какви философски обобщения, какво сложно възприемане на света от този интелект, реагиращ бурно на порядъчно сухия свят от кариеристи-буржоа и полупросветени хора, неразбиращ дълбоките му, човечни ламтежи. Човечността е най-отличителната черта на борческо-„демоничната“ му личност и тъкмо тя е оставала недоовлетворена.

Развоят на поета преминава през няколко фази. Той е бил насочван първоначално предимно от „външни“ фактори — от пряко-социалния си конфликт със съвременната действителност, а след това и от други фактори — психологически-аналитичната работа на мисълта, която непрекъснато се себеизследва, непрекъснато чете в себе си азбуката на големите общочовешки истини, страсти и скокове на чувството.

Яворов не е притежавал онази склонност към общуване, към красноречива външна сезиция, която е направила от Славейков кумир на една литературна среда. Пред околните е бил стеснителен, затворен и поради това е изглеждал равен и монотонен. Но тъкмо този външно непретенциозен човек е бил всецяло погълнат от дълбока и сложна вътрешна дейност и е усещал трептението и на най-тънките струни на мисълта. Тази вътрешна сложност на изживяванията се вижда сякаш в неговия портрет. От пръв поглед ви приковава изразът на лице с широко чело и големи очи, устремено към нещо и все пак сдържано, погълнато от своя вътрешен живот, така притихнал на повърхността и така бурен в дълбочина. Това лице създава впечатление и за духовно разточителство, за смело прахосване на огромни духовни сили, и за спокойствие, за фаталистична невъзмутимост, която сякаш нищо не може да промени. То ни подсеща, че неведнъж, когато се е намирал под куршума на турски аскери в Македония, Яворов е вървял твърдо срещу смъртта. Сякаш неговият девиз е: отдай се без задръжка, рискувай в играта — и със себе си, и с другите. Голямата игра на живота, в която той навлиза с ботевска повисеност на чувство и мисъл, с ботевска жертвеноготовност. С която, в огъня на екстаза, изгаря низкото, баналното, сивопорядъчното.

Сложен възторг извикват сложните линии на чертите му: какви очи — и меки, и със сурова острота, каква напрегната, дръзка до болезненост вътрешна сила в сдържания израз, примесен с лека, непроницаема сянка на тъга. Израз на силен човек, навикнал да изпълнява решенията си, да властвува над другите с волята си, приготвен за големи изпитания. По лицето прибягва сякаш загадъчна тръпка — злъчността го е обземала от време на време поради отвращението му от посредствеността, поради чувството му за духовно превъзходство.

Силата на Яворов е в способността му да схване истината по-дълбоко от другите и да я изследва, да я подложи на съмнение. Поради това бързо се понизява и градусът на неговото уважение към околните, бързо проличава недоволството му от тях, скрито зад външна вежливост и дори стеснителност. Той изпреварва другите със спонтанното усещане на големите проблеми на съвременността, с реалното си чувство за болките и

радостите на народа. Отказва се от фалша на самоизвисяването, директно допир с харамните по време на скитанията си из Македония.

И всред какви хора е бил! Освен „интелигентът“ Гоце Делчев, който е могъл да го разбере, край него са били сурови и първични хора, готови всякога да жертвуват един човешки живот в някаква дребна и незначителна свада. Тъкмо тези люде са го привличали. Пленявали са суровия му дух, били са за него по-прекрасни с грубите си добродетели от самолюбените еснафи из софийската литературна среда. С тях е делил страхотните на риска в мигове, когато се забравят живописната красота на природата, чувството за интелектуалното „аз“, когато всичко се залага във върховното напрежение на битката. И преди македонските си скитания Яворов е притежавал усет за добродетелите на обикновения човек. Той размисля и за големите въпроси на живота, и за привичните, интимни човешки състояния. И затова лириката му е и философско-романтична, социално-протестираща, и интимна, като изповед за прости човешки радости, съпреживявани дори в моменти на героика („Хайдушки песни“).

Творческият акт у него е всякога по-различен, отколкото у другите. А индивидуалността на творческия акт — това е една почти неизследвана област. Поет като Яворов е необясним без особеностите на неговия творчески акт, на ония състояния, когато мисълта набира сили, или когато, неочаквано възсепната, разперва криле, за да литне към звездите; когато душата му се топи в сладостно-мъчителното блаженство на създанието. Касае се не за онези страни в творческия акт, които са известни — че е създавал художествените си творби с чудото на творческата инвенция и с настоячивостта на търпението. А и за неповторимото индивидуално състояние — за тревогата на душата и за бунтовността ѝ в момента на творчество. Бунтовност, прерасла в изповед, в болка, в зов и стон на човека. Яворов творецът ни напомня клокочещ вулкан, незатихващ и когато изригва пепел вместо лава. У чия друга гръд е вързан такъв бесен демон на бунта и недоволството, който в моменти на творчество се стреми да се измъкне навън. У кого от съвременниците му творчеството до такава степен е под знака на борбата — жестоката борба със света и блаженството в нея, в тревогата, в ропота, в протеста. Най-сетне колцина като него изпълтяват творческите си състояния в безгранично нови и нови форми, в които адекватно се изразяват противоречията между поета и околната среда, между онова, което е носил в гърдите си и условията в действителността. Форми, оригинално изразени в ритъма, който, както изповядва, не е учил по техниката на учебниците: „У мене има голямо разнообразие на формата. Всяко стихотворение си има за мен своя форма.“ Това казва той, създателят на творби и с леки, „въздушни“ лирични изживявания, и на творби с философско-психологически подтекст, и дори на творби с малко тежка, скептична ирония. Чувството и въображението носят всякога у него мисловно съдържание. Затова е и така трудно да открием в лириката му превес на настроението над мисълта или обратното.

*

Именно този оригинално сложен, неизчерпаем лирик е манифестира всякога своя дух на борец и е притежавал искрена, честна, будна социално съвест. И още: воля за превъзможване на злото, воля за победа. Първото му разочарование от околната действителност го подтиква към социалистическия печат. Там е искал да изнесе протеста на времето си. Той чете

Лермонтов, опива се от неговата „мирова скръб“, от гордата му душа на изгнаник всред обществото, от презрителното му отношение на индивидуалист към глумата на живота и евтината „битпазарска“ суета. Но е чужд на онзи романтизъм, който се колебае между мисълта и делото, който се прегъва пред обречеността. Дори и в най-мрачните му по тоналност творби се долавят вълнения на борческия дух и жива, будна съвест. Мотивът на презрение към „безпътния“ свят, на бунтовно отричане от дребнавото в живота, на „безумна злоба“ поради неутолени жажди звучи и в най-мрачните Яворови творби. Протест и недоволство поради несъвършенството на света просмукват дори пейзажните му стихотворения. В цикъла „Есенни мотиви“, мрачни по тоналност стихотворения, се усеща как работи напрегнато скептичен ум, как изплуват асоциации, извикани от лична болка, внушена от потъналия в безпросветност мир.

Денем призраци мъгливи,
нощем тъмни тъмноти,
лъплят облаци дъждливи
в поднебесни висоти.

Дух на вглъхнало мъртвило
сред природата немей;
и в гърди сърце унило
сякаш мъртво — леденей. . .

И още:

Безмълвна нощ и адски мрак. . .
И нигде звук, и нигде зрак:
почти допират до земята,
тъй ниско виснат небесата.
Духът страдае притеснен,
Умът блуждае ослепен. . .
О, боже, дай една звезда —
и глас, макар на нощна птица!

В тези изпълнени с безнадеждност творби е обявена война на живота, на обществото, на съвременността. Поетът, обладан от мрачна унилоост, обзет от „мирова скръб“, поетът, чиято болка звучи като неразрешен дисонанс, пише с чувство на обществена отговорност. И дистанцията от „Есенни мотиви“ до „На един песимист“ не е толкова голяма, колкото изглежда — напротив, между тях има вътрешен контекст. Яворов не само застава срещу премного мрачната, ледена, вглъхнала в мъртвило пустота, но и съди ония, които се отдръпват от дело, от народа, които стават „песимисти“.

Аз зная, ти го любиш, неволника вековен,
и с болка го ругаеш в копнежа си синовен,
знам твоите мечти. . .
Че раснал си при него, че зальък твърд и черен
делил си нявга с него, ала кажи, син верен,
познаваш ли го ти?
Уви, да беше знаял съмнения тайни
и жалбите сърдечни и мъките безкрайни
на тоз прегърбен роб,
ти в ужас би настръхнал, не клел би тъй злобливо
и участва му тъмна оплакъл би горчиво,
кат зинал бащини гроб.

Да, такъв е той още в „първия период“, по-различен от другите, скептик, в чиито гърди се вледеняват чувства на безнадеждност, и поривист мечтател, жадуващ за хармоничност, очарован от едно желание: да из-

лезе от мерзкия живот и да счупи неговите окови, той, пленен и окован бо-
рец. Сложен драматичен подстъп към живота е сякаш неизбежен при него.

Наистина променя се проблематиката, избликват нови идеи с нова
притегателна сила. Но все се запазва по нещо от недоволството и порив-
ността, от „лермонтовската“ бунтовност, от човечността на поета, жадуващ
щастieto за себе си и за другите. Това се долавя особено в по-късно на-
писани творби след кошмарните индивидуалистични лутания, творби
като „Маска“ и „В часът на синята мъгла“. Те са предизвикани от проти-
воречието с действителността, от копнежите на дух, устремен към не-
постижима хармоничност. В тях именно творческият акт е прерасъл
в прозрение и движение на мисълта към дълбоко философско откривател-
ство. В тях се чува познатият ни глас на недоволника, на хуманиста,
копнеещ по доброто. Чува се скептицизмът на разочарования в пробле-
матиката на своя идеал. В „Маска“ неудовлетвореният копнеж по човешка
радост ражда чувства с философски резонанс. Веселото карнавално праз-
ненство отеква болезнено в сърцето. Светът отминава с обикновените си
радости и къде е щастieto за него, ненапилият чашата на любовта, дъл-
баещият в свръхземните въпроси, „които никой век не разреши“. Що е
истина и лъжа в света на преходността? И защо е тази обреченост на
„героично страдание“, на съкровени тайни на живота — когато самият
живот е непознат, неизпитан, макар и „сразително желан“? Тези мрачни
въпроси разкъсват дирекцията жизнеутвърждение дух.

В стихотворението „В часът на синята мъгла“ вечерното настроение у
поета и веселата детска глъчка тласкат мисълта към исконните въпроси
на човешкото битие. Погледът пита „посоките далеки“: „Що иде тук —
и кой отива там, — отвъд“? Каква е тайната и смисълът на вечния човешки
кръговрат: младост, пропиляване на сили в бурите, старост и меланхолия,
която изпълзява през „часа на синята мъгла“. И ражда се тъга по невин-
ността — с утрешния ѝ ден; невинността, която, весела сега, скоро ще бъде
настигната от злините на живота. Рефлексията и тук стига до шеметна
философска висота. И тук се сблъскват въднуваща човечност с горчиво
разочарование: „деца, боя се зарад вас“.

В нея си стихотворенията поетът и е в традицията на своя критицизъм,
на своята бунтовност, и е „скептик“, „песимист“. И с тях въстава срещу
неправдата в човешкото битие. А между произведения от критическия
период като „На нивата“, „Арменци“, „Есенни мотиви“, „Чудак“ и произ-
ведения като „Маска“ и „В часът на синята мъгла“ е заключено огромно
„декадентско“, „символистично“ творчество. В него Яворов е също мисли-
тел, съблзняван нерядко да вникне в дълбочините на човешкото, да
прозре тайните на битието, измъчван от страшна болка на безнадежден
вече скептицизъм, и от жажда за просветление, за глътка свеж въздух,
за щастие. Но нека говорим по-нататък за поетическите му превъплъщения.

*

Яворовата лирика е предимно монологична. Поетът чрез духовен
разговор със себе си ни открива интелектуални и морални вълнения,
които измъчват „новия“, „модерния“ човек. Едно постоянно преливане
на емоция в мисъл и обратното характеризира цялостната му поетична
настроеност. Той е склонен да анализира, да следи вечно изменливия
процес на мисловните си състояния. И нерядко поради вътрешно вглъбя-
ване се чужди от другите. Дълбокото му духовно превъзходство и чув-
ството за обществена отговорност усилват самотността му.

Към интелектуалните му отлики се прибавят и отлики в характера на чувствата. Притежава изключително развита емоционалност. И е готов обикновено да върви към крайностите. У него съществуват фантастично големи възможности да създава изненада — да съпреживява всичко с пределно напрежение на чувството. Затова в творбите му се решават всякога и волеви проблеми: да бъде или да не бъде, да осъществи себе си или да бъде сразен. В своята вътрешна сложност и дисонантност е неспособен на компромиси. Той държи всякога на своето и затова поетическите му образи са освен с емоционална още и с подчертано волева подоснова. В тях звучат — като устременост — радост или недоволство, жажда-мечта или страдание без покой. И още. Този поет на интелектуални изживявания, на волеви устреми и крайни решения носи извънредно много впечатления, възникващи по сетивен път. В поезията му се сплитат усети от физически свят с мускулни усещания, с цяла гама „нисши“ възприятия — дишане, нервно-двигателни състояния, психически сътресения. За него да възприема нещо означава да се отъждестви с него чрез чудната впечатлителност на „нисшите“ усети — кожа, вкус, обоняние и поразително развитите висши усети — зрение, слух. Надарен е с изумяваща инвенция за художествената функция на музикални (ритмични) целости. Има и око на живописец, и въображение, което може точно да възпроизвежда колорита, и дарба на музикант, и въображение, което чрез ритъм и звук възсъздава в образ „потайното“ звучение на света. Това сложно надарено, щедро, напрегнато във визионерските си състояния въображение ще му помогне да възсъздаде по фантастично-реален начин звуковия образ на природната картина в „Градушка“. То ще го прикове към фантастично-пластични видения, — облачната игра на кръгозора, съзерцавана през мрачна самота в „Нощ“. Съвършена е Яворовата способност да схваща изведнъж същността и то в противоречиви неща — в нежното, ефирното и грубото, материалното. Велик художник, той превръща веднага в психологически факт точните си сетивни усети. Богат запас от думи му помага да се изрази ударно, да разтвори изведнъж в образа мисълта и сърцето си. В откривателството на физическото като средство за израз на голямата мисъл за съдбата на човека не търпи правила. Точността в повторенията отегчава творческия му дух. Обича непосредствеността и изненадата.

Така ни приближава изведнъж до живота — до реалността, до най-сложното, изразено чрез простия, „елементарния“ свят на сетивността. Дори най-философските му размисли са изказани чрез здраво споена сетивна образност. В сравнение с него Вазов е беден откъм живот на сетивно-представни впечатления — твърде идейно ясен и прозрачен, Пенчо Славейков е повече живописно описателен, отколкото непосредствено сетивен. Ботев даже, великият Ботев е като че ли с по-слаби данни за непосредно сетивно възприемане — особено когато духът му е увлечен по философско-историчното движение на мисълта.

Играта на Яворовите сетивно-представни впечатления е безспирна — те живеят в него, движат се, сблъскват се и се преливат като вълни по развълнувана водна шир. Чрез тях той не само описва външния свят, а се и самопознава. Открива мисълта си, непосредния ток на душевния си състояние, разума и неразума на страстта си, с пределното ѝ напрежение. Тази черта на поетическото му мислене изразява издълбоко една особеност на личността му — и непосредствеността на неговата душевност. Словото на Яворов съдържа много асоциативен подтекст благодарение и на интелек-

туална дълбочина, на изпълнено с тревога изживяване, и на необузdana сетивна образност, годна всякога да изрази и понесе в себе си мисловно-емоционалното състояние. Грабнат от големите и мъчителни проблеми на живота. Яворов поглъща света с огромната впечатлителност на сетивно-представното и се стреми чрез него да се самонизира. И то става неразделна част от духовната му същина, форма на психологическото изживяване, реалност на изпълненото с тревога и мъка себепознание. Поетът разкрива душевното си състояние, драматичните си пориви чрез образ на зачестено дишане или контрастни усети за хлад и зной. Голямата си идея за своето напрегнато нравствено терзание той изразява чрез халюцинацията, която у него е или пространствена:

Ей вгъва се небо далечно,
И облаци бучат и бягат
и пак халосано назад
повръщат се. . .
(„Нощ“)

или физически сетивна:

А това —
Вериги! Кой ли и защо,
кога ли ме е оковал?
Повия ли се тъй боли,
тъй стяга - - -
(„Нощ“).

Тези халюцинации се раждат при пределно нажежаване на чувствата и в едно замайно от болка въображение. Но халюцинационното мислене и изживяване е изобщо присъщо на Яворов. Владимир Василев разказва, че поетът е изпитвал страх от близост до стрехите — струвало му се, че го заплашва остротата им. Сам Яворов изповядва склонността си към халюцинационно мислене в „Хайдушки копнения“. Малката четица, с която преминава в Македония, наближава границата. Наоколо — шеметни снежни върхове. „Но в друга посока летяха моите мечти — и буден сънувах:

... Ранен в гърдите аз лежа под шарената сянка на млади буки. Кръв ме облива, болки ме пронизват — и коленичили другари полагат усилия да облекчат страданията ми. Те виждат, че труда им е напразно, а врагът е близо, защо губят време! Другари, оставете ме, и сам ще умра“.

Това сънуване от буден, бодърствуващ дух се повтаря. Той, младият ентусиазиран четник, в сред множеството се чувства самотен „като частица от самотията на въздушната пустиня“. Душата му се гърчи сама в себе си и плаче „с град съзми“ сама над себе си. „А когато другарите, слизайки в Турско, ме повикаха, аз тръгнах несъзнателно подир тях — и това ми беше доста странно. Видя ми се, че всички тия хора, които вървяха надолу, са навързани един за друг, вързани с мене. Кои са те, къде отиват и защо ме влачат?“ Човекът с най-развита гражданска съвест е притежавал способността да бъде грабнат от неочакван визион, да потъне в него, да смеси по магичен начин реалността със съня и — да се отчужди от онова, към което се стреми. В стихотворението „На пладнe“ усещаме това странно преходно състояние: между реалността и „будното сънуване“ — усещаме знойната лятна задуха на деня, задушливостта на стаята, изпълнена с винни пари, онова лениво, разстройващо душата състояние, което предизвикват преките въздействия на палящия летен ден. И чрез тези усети изпъква нещо по-страшно, по-голямо — самотата, мъчително

гнетителното чувство на духовна опустошеност, предадено сякаш в състояние на сън. Като че усетите от атмосферата на стаята, напоена с винни пари, от лепкавата маса, залята с вино, усилват онзи съдържан вик на душата, който се носи в стихотворението през омарата на сънливото опиянение: „Аз искам в ъ з д у х и п р о х л а д а . . .“ Жаждата за разведраване в един затъпяващ свят е изразена по такъв сложен, своеобразно-сетивен образен начин! Голямата обществена идея е „овеществена“ поетически — не по утъпкани пътища, а чрез това лично сетивно-представно възприемане, неотделимо от душата на поета, нейна същност-обобщение. Яворов често твори образа в лирическото си творчество чрез подтик, получен от едно видение, като върви към сетивно-материална вещественост на представите. Това е така още в ранното му творчество — във „Великден“, в „Арменци“, даже отчасти в „Заточеници“. Така е макар, и в по-друг план, в по-късната му лирика — в „модернистично-символистичното“ му творчество от „Безсънници“. Той е неизтощим в намиране на слова за изразяване на драматичното си състояние — и все чрез конкретни физически представи. Притежава сякаш великата сила да превръща физическото възприемане на сетивата в психологическо състояние, в поезия.

И е нееднакъв в тия си превъплъщения през сложния си творчески път. През 90-те години, когато потъва предимно в околния свят — вълненията на селяка, неволята на народа — физическите усети служат предимно за релефен рисунък на природни картини (звукописта в „Градушка“). По-късно, когато твори своята препълнена с отвлечени видения-символи лирика, физическите усети стават градиво за образа на сложни, трудно уловими изживявания: жажда-мъчително томление, душевно вцепняване, нервна възбуда. Смътното и отвлеченото се уплътняват чрез физически осезаемото. Поетът сега не се стреми да бъде „историк“ и тълкувател на гражданското и социалното, философ на големи човешки проблеми, както в предишното си творчество, а артист, претворяващ най-често в импресия едно психологическо настроение, един протичащ факт на съзнанието. И сетивните впечатления ваят образа на времето и пространството, почувствуващи извътре, не като факти на реалността, а като факти на съзнанието, като духовен визион.

Небе — куршумена безкрайност — отразено
през ледена кора в куршумени води.
Смютен коленичил на леда, смутено
през него гледам аз: ни слънце, ни звезди, —
ни ден, ни нощ — безцветен здрач — мъгла. Безцветни,
край отражението мое сенки рой
минуват и не спират; сенки мимолетни,
залутани безцелно, жадни за покой

И още:

Аз виждам своя образ там: изпод водите
държат подводни храсти в кървави бодли
челото израмено. Съскаци и зли,
през моите уста на хаоса змии
подават сноп езици. Камък там лежи,
и камък остър на гърдите ми тежи

Сплели са се обективни образи със субективни състояния на болка и страдание. И идва утвърждаване чрез отрицанието:

Не съм аз там — не съм това — не съм! . . . Безцветни
край сянката ми шетат сенки рой,
залутани безцелно, жадни за покой . . .
Минуват сенки: в погледите мимолетни
и съжаление и уплах се чете.
Минуват, заминуват и не спират те.

Изкуството е намерило израза на едно психологическо състояние и чрез духовно видение, и чрез живи сетивни впечатления. Най-отвлеченото се е превърнало в действителност. И то, като липсват фактите на действителността, както са дадени в „На нивата“ или в „Градушка“. Чрез сложната философска импресия са изречени болката, самоотричането. Поетът пише: „Камък там лежи, и камък остър на гърдите ми тежи“ — един паралел и контраст едновременно, който говори до каква съвършена, вътрешно сложна образност на самоизразяването е стигнал Яворов. Потърсил е истината не в предметите, фактите, социалната реалност, а в себе си и — в общото, в обективното, чрез което изразява себе си — макар и вече в друг план в сравнение със самоизразяването от „Стихотворения“. Някои сетивни впечатления прерастват в символи, други се сливат с общото идейно звучение на стихотворението като израз на същностното. Поетът, който ни е държал в един свят на историческото лично и народно битие, възбуден, ни пренася пак чрез сетивното и визиона в един свят на неизчерпаеми психологически състояния, на нюансирани трепети и томления, дори — на космични представи. Но не само това. И сега той е вътрешно силен, категоричен. Често неговият стих започва императивно, повелително-дръзко, издавайки вътрешната мощ на личността:

Горко ти. Неволно може би,
неволно, но внезапно потъмняла,
моята любов ти днес уби.
И горко ти, жена . . .

Или:

Чудовище си ти, чудовищно дете
на престъплението и позора . . .

Сякаш и сега неговата съвест не е могла да заспи. Не е могла да не реагира срещу злото, уловено в нови сложни превъплъщения. Като дава на чувствата си нова, интимна насока, като ги трансформира поетически в сложно психологическо изживяване, поетът не намалява тяхната категоричност.

Той и сега е увлечен понякога от големи човешки проблеми, директно по значенie път техния поетичен еквивалент. Това определя и особеното му значение в нашата поезия. След него стана трудно да се пише по традиционния, елементарен начин — без дълбина и прозрение в духовното. Това може би най-дълбоко разбра Дебелянов, който положи съзнателни усилия да превъзмогне елементарността. И още — да следва Яворовата склонност да композира музикално творбите си. В своята напрегната борба със света и със себе си, с неспокойния си темперамент и раздразнителната си гордост Яворов е арена на страшни душевни бури, които реализира поетически в музикално сложен, не толкова мелодичен, колкото симфонично-драматичен стих. В този стих се усеща всякога съдържано равновесие между противостоящи сили — между мощ, замах и укротена мъжка сила, между порив, който би желал да се разнесе, и задържащата го цялост на формата, доведена до съвършена простота. Този и прост и богат стих е изцяло изграден върху една сложна вътрешна тоналност

като израз на стремежите на титаничен дух, израз на неспирно противоречие и нестихваща борба. С Яворов, този мислител с бурно, склонно към визионерство въображение, с гореща емоционалност, с музикално изживяване на състоянията новата ни лирика утвърди голямата и дълбоката духовност като своя поетична същина.

*

Личността на човека се отразява не само в творческото му дело, а и в биографията му. Това е така особено при Яворов. Той се е намирал в непрекъсната конфликтност със своето време. Винаги е противостоял на онова, което е, тъй като притегателна сила за него е имала винаги борбата. Не е способен да търпи, да вегетира. И каква дързост, каква устременост в борческите му пориви, изпълнени със сурова решителност! Още слабичкото, мургаво, саможиво момче се вглежда недоволно наоколо и понася в себе си бедите и тревогите на хората. Особено на селяните — защото Чирпан е земеделски град, разположен в сред бедно и страдащо селско население. По-късно младежът, съчувстващ на онеправданите, се увлича по „модната“, хуманна идеология на социализма. Наистина той го разбира не толкова като класов мироглед, колкото като състрадание към угнетените. Но той вече дири път за народа си, перспективи за цялата нация. Години на дребно чиновническуване из провинцията (Чирпан, Стралджа, Поморие). Години на безпросветно понякога отчаяние: „Аз тука и добре и зле съм; ясно виждам, че службата от ден на ден ме убива. Тук всичко е заспало и — нито надежда от сън мъртвешки да можеш свестен човек разбуди!... Всичко що е около ми е тъй малодушно, тъй подло, тъй дребнаво, че човек неволно намразва живота си, неволно ръката се повдига към челото и настойчиво някак си иска да прекъса нишката на този безцелен, омерзителен живот...“ (писмо до П. Гарвалов). И все пак години, изпълнени с големи мечти. Поетът копнее за нова ера на човешки отношения — ера на свобода и правда, макар че е толкова „индивидуалистичен“. В настроенията на неговата мислеща личност се вливат могъщи вълни на копнеж, чиято влага не пресеква през целия му динамичен и толкова променлив живот. Социалистическата идеология или по-точно социалистическата хуманна мечта поддържа бунтовността в творчеството му. Наистина Яворов не вещае като Полянов близкото бъдеще на социалистическото общество. Той не вижда дързостта на работника, застанал в авангарда на човечеството. Привлича го близкият човек, когото е наблюдавал много пъти — селянинът, смазан от неволята („На нивата“), („Градушка“), бежанците-революционери („Арменци“). През тия години го вълнуваха особено селската неволя — глад, голотия, недонимък и природни бедствия, които се изсипват над помръкналото в сиромашия село. И още. В лириката му поглежда лицето на личност, която ненавижда околната среда, горда, и самотна, диреща простор за интелекта си. Неговият дух се носи в сферите на голямата социалистическа мечта и тя кръжи в едно от ранните му стихотворения, написано според изповедта на поета „от социалистическо гледище“.

Пред мен стои зловец и хладен,
обрасъл с мъх, тъмничен зид;
ръшат за лъч прозорец жаден,
врата ръждиви... мрачен вид.

Стои — свидетел грозен, вечен
на зло, нищожество, разврат;
стои в проклятие обленен;
стои намръсен, с кръв облят.
(„Пред тъмничен зид“).

Ботевска образност („За кръвна песен нов език“, „по-страшен би бил от свинеца, пророческият негов вик“) се прокрадва тук-там, с предчувствие за нови борби в нова обстановка. Тъмнични стени — ето какво среща младата възторжена душа. Няма светлина, няма радостна перспектива. Мрачна сянка ляга над света и гнети душата. И избухват пламъците на протеста, викът на гнева. Певецът заговарва с пророчески глас. Той вещае ден на освобождение, час на разплата, когато ще рухне мрачният замък, бастилията на неговия век пред едно ликуващо човечество.

Ала настане ден уречен,
надвиват бурните вълни,
гранитът пада, с шум увлечен,
в шира безбрежен — глъбини.

Настане час и вихрът буден
разгонва облаците с бяс,
звездите светват с блясък чуден,
с привет обаен гледат нас . . .

Ще дойде ден, и кръв и сълзи
ще блъвне тука камен всяк,
на правни гняв под вихра бързи
ще рухнеш ти — ти, зидо, як!

Социалист ли бе Яворов в тая си творба? Всеки случай, макар и да не възпява работника като Полянов, той предусеща бъдещето на нацията си. Той носи голямата мечта за човечност, подхранена от социализма, и се връща към нея, когато му се налагало да търси опора и спасение от мерзостите на околната му обществена действителност. Бунтовната настроеност, подкрепена от социализма, подтиква младия човек, толкова тих на повърхността и тъй бурен в действителните си изживявания да търси средата на харамии и недоволници и да се чувствава по-добре всред тях, отколкото всред литературния елит. И като че ли — според изповедта му пред Златаров — през целия живот не е загубил пиетета пред социалистическата правда, той, „индивидуалистът“, самотникът, презиращият обществото, преминал през толкова духовни изпитания. Яворов-гражданинът, който е членувал някога в социалдемократическа организация и е подготвял научни реферати, се е вслушвал в своя вътрешен глас. Той се е вглеждал в близкия живот около него, пил е от чашата с горчивините, която животът е поднасял на народа му, и е преминавал през ту по-бързите, ту по-бавни фази на различни увлечения, на различни човечни мечти и разочарования. И все пак в душата му не е преставал да ехти един очарователен глас, загадъчен с привлекателността си — гласът на голям социален идеал. Този глас — понякога сериозно заглушаван — се обажда, когато зреят вече Яворов хвърля силите си в драматично творчество. Обажда се и ни подсказва още веднъж колко сложна е душата на тоя човек, колко противоречиве пътят на духовното му развитие, колко дълбок е трагизмът на неговата личност, жадуваща идеал и скована от обстановката в своите устреми.

През 90-те години между идеологията на Яворов като член на социалдемократическа организация и сътрудник на социалистически списания

и поетическото му творчество, в което пресъздава лични впечатления, няма пълно покриване. Той е по-близо до отрицатели като Лермонтов, до борци като Ботев, отколкото до мечтатели за бъдещето като Полянов. Причината за това е в пряката автобиографичност на неговото творчество. Той не е могъл да притъпи своя остър усет за реалността, своя вкус към близките противоречия в живота. В изпращаните в социалистическия печат стихотворения се долавя не само идейната позиция на социалиста, а и недоволството на личност, осъзнала неволнишкото битие на народната маса, бунтуваща се и превръщаща живота в арена на борба.

В списанието „Ден“, редактирано от Янко Сакъзов, поетът изпраща „Пред тъмнически зид“ и „Пролетната жалба на орача“, преименувано по-късно „На нивата“. Ако в първото се усеща диханието на гневната, гореща мисъл на социалиста, то във второто поетът открива вече своя герой — селянина. И още: в „На нивата“, както по-късно в „Градушка“ се долавя онази идейно-реалистична оценка на действителността, която е толкова характерна за голяма част от Яворовото творчество през първия период. В това му произведение се усеща и бунт срещу злото, с което поетът се е сблъскал, и душевна разнеженост, сякаш душата на поета като душа на дете се усмихва на красотата на природата. Яростен ропот и гневно негодувание се сливат с негодуванието на народа. Благодарение на феноменална си памет за реалистични подробности и на способността си да ги асимилира и преработва в себе поетът създава оригиналната, пластично-образна самобитност и музикално-стиловата раздвиженост на творбата.

В сп. „Ново време“ и сп. „Живот“ изпраща „На един песимист“, „Луди млади“ и „Мен, девойко, не люби“. Първото — израз на стремежа да порица безразличната към народното тегло интелигенция; другите — ярки картини на селски бит. Поетът, макар и мечтател, макар и „романтик“, е всред суровата действителност и не живее само в небесата на идеала. За съжаление социалистическите редакции не разбират възнемиения на младия поет, не отгатват неговата близост до живота. Търсещи пропагандистка поезия, те не забелязват нито оригиналността на Яворов, нито конфликта му със съвременността. И настъпва първият прелом в жизнения му път. Скромният човек, чийто силен интелект и дълбока мисъл се измъчват от липса на големи дела, притиснат от строго регламентирания и стеснен духовно чиновнически свят, се обръща към сп. „Мисъл“. Това става през 1898 г. Какъв е бил ефектът от първите творби на Яворов в редакцията на списанието може да се съди по един спомен на Влайков. Прочитането на „Калиопа“ е станало колективно. Пенчо Славейков, студеният и строг съдник, възкликва развълнувано: „Хубава, много хубава работа — бива си го тоя Крачол. Има у него божествена дарба.“ В „Мисъл“ излизат върнатите от социалистическите издания стихотворения „На един песимист“ и „Луди млади“. Но Яворов е понесъл вече в себе си едно голямо недоволство, една съкровена мечта за промяна в живота, за дело. И новите му връзки не могат да променят онова, което е вече същност на личността му. И като сътрудник на списанието, и като член по-късно на неговата редакция той продължава критическата, бунтовно-романтичната насока на своето творчество. На повърхността не се случва нищо особено. За две-три години до началото на века той сътрудничи редовно само на „Мисъл“. Той пише сега „Градушка“. И ни разкрива откъм особена страна психологията на своята личност — със стремежа си да се слее с народа, да даде отдушник на демократичните си увлечения и

на голямата си чувствителност към народното тегло. Той изповядва, че имал чувство за градушката като за тъпа, лична болка. „Аз съм чувствувал тая болка и аз съм търсил да дам израз на тоя своеобразен род страдание — да остане у читателя тъкмо това чувство, което има и у мен. Аз съм следял всеки стих вади ли частица от това чувство и прилепява ли се към по-горния“. В „Градушка“ Яворов с цялата си душа е в сферата на онова реалистично поетическо мислене, което е толкова характерно за творчеството му от първия период. Едно раздвижено въображение вижда злото, жълтеещо слънце зад страхотно движещите се облаци, издигнати високо като закана. Една екзалтирана памет отбелязва всяка подробност от страхотния дим на вихъра и адския тътен на градушката. И то — за да посочи жертвата, която върви по пътя на своето страдание.

(А ето слънцето огряло
тъжовно гледа върволица
от стари млади и дечица)

И всички емнали се боси,
с лица мъртвешки посивели,
отиват: вечно зло ги носи
към ниви глухи опустели.)

И още — за да изкаже личната си, тъпа болка от народното страдание. Без тия творби, написани за геройското мъченичество на народа, проникващо сякаш в образа — хоризонта, движенията, звуците, дори светлината и чувството за хлад и зной — не бихме могли да си мислим истинския Яворов.

През тия години Яворов носи в себе си надеждата, че в нашия живот ще се извърши нещо „отдолу“. Че това „нещо“ ще го промени издъно. Твърде чувствителен е към селските бунтове от 1899 и 1900 г. Отзовава им се със стихотворения като „Бабина приказка“, „Сизиф“, „Край огнището“ (с подзаглавие в една редакция „Съвременна история“, в друга „Дуранкулашка история“). Още неизбродил пътеките на своите търсения, тоя поет с изострена сетивност и възпламеняващо се въображение живее изцяло, всеотдайно със своя народ, готов всякога на самоотречение за него. И не престава да изповядва болката си от нещо непостигнато, мъката си от някакво лично поражение, от дълбоката си индивидуална неудовлетвореност („Недей ме пита, майко mila“).

Който го е срещал от онези години си спомня личността му — и общителна, и затворена в себе си. Едно тяло, леко и гъвкаво, един загадъчен израз на лице, което не е красиво, но притежава притегателна сила. Лицето на човека, който, отдалечил се от пряко социалистически изживявания като в „Пред тъмнически зид“, откъснал се от леките и противоречиви настроения като в „Калиопа“, от представите за осоления от потта гръб на селянина на нивата, все очаква нещо да се случи. И започва да пише — дълго и мъчително — своята „Нощ“.

Като се движи в средата на Пенчо Славейков, Петко Тодоров, д-р Кръстев Яворов запазва известна дистанция между тях и себе си. Повече е склонен на изповеди пред критика, отколкото пред събратята-писатели. Голяма е духовната му отдалеченост от тях и поради гражданска позиция, и поради поетическо веруу. Още в първите си стихотворения той отбягва външното, леко ефектното и търси слово-образ на драматичното психологическо изживяване. Яворов трансформира света с чувството си —

и го вижда и пресъздава в неговата трагично хиперболизирана реалност. У него няма „самоизмама“ относно действителното. Но той е в един свят, по-силно звучащ за него, повече трогателен, печален, красив, несъвършен, бунтовен, отколкото за другите. С поместените в „Мисъл“ стихотворения Яворов не се „документира“, не изброява, не обяснява, а улучва направо драмата, като вик на мисълта и чувството. В поезията му навлиза онова, което живее с пълна сила, което се носи като страшен хаос. И даже когато е „описателен“ като в „Градушка“, пак търси онова, което говори за съдбата на нещата, а не за външния им вид. Нима има равен нему всред поетите на „Мисъл“? В „Недей ме пита, майко мила“ (1900), „Чудак“ (1901), „Епитафия“ (1901) се осезава, че той в сравнение с останалите редактори е по-друг, директен дух, рефлексивен и емоционален много по-иначе от съвременниците си.

И започва „двойствеността“ на неговия живот. Сам е всред сътрудниците на „Мисъл“ — не само по поетична надареност, а и по духовни жажди, и по изживявания. Страданието у него вече е по-различно от страданието у Пенчо Славейков. Славейков не само не познава болезнено-драматичната форма на страданието, но го и преживява повече като лична несрета, предопределена от съдбата. И носи бремето му като недъга си — с душевен стоицизъм, побеждавайки с усмивката на примирението, с духовното възмогване над неволята. Неговото страдание е възнуващо, мъдро примирение с човешката участ, откровение за радости в болката и за блаженство в горчивините. Страданието на Яворов не идва от такъв източник. То е страдание за себе си, за своята участ — но родено от несъвършенството на живота, от неосъществен идеал за доброто на другите, от чувството за дисонантност, за дисхармония в света. То е критическо опознаване на действителността — с болка и с протест срещу безпомощността пред нуждата от дело. То е съзнание за противопоставяне на света от личност, която другите не могат да разберат в съкровените ѝ изживявания. То е безизходна самота — при най-велик стремеж към дело. Това страдание приема рязко болезнени форми, продиктувани и от унижена гордост, и от страстна непримиримост към подлия, възбуждащ „жълта злоба“, отблъскващ свят. Поради сложна обществена предопределеност Яворовото страдание е с повече драматично и трагично величие, отколкото индивидуалното страдание на Славейков или книжното страдание на Петко Тодоров. Като търси покрайнините на София, като дружи с хора буйни, „неустановени“, пред които понякога с мълчание разтоварва сърцето си, той често излиза извън границите на своя литературен кръг, в който се движи. Той е „социалист“ и харамия, който съчувства на онеправданите. Неговата душа носи маята и на Ботев, и на Печорин едновременно. В нея има и черти от светлия, възнесъл се към небесата на бъдещето Прометей, и черти от низвергнатия в ада, протестиращия и демоничен Луцифер. Склонен към самоанализа, предпочитайки да бъде борец, а не спокоен поклонник на изящното, Яворов се мятал от бездействие и от безсилие в бездействието. И с това е твърде отдалечен духовно от съзрателя Славейков.

*

Преместването му в София през 1900 г. и участието му в сп. „Мисъл“ подготвят отчасти неговата по-късна еволюция. В личността му се съсредоточават противоречията на века. И той ги изповядва в „Нощ“ (1901).

Кризата се предусеща — едно раздрусване на цялата му психика. И то от напора на съвестта. Той се врича на родината ведна фантастична полу-действителност, под упреците на съвестта си:

И мъка, знойна мъка нокти
в сърцето ми забива.
А съвест гризе,
като че някога ръка
въз клета майка съм подигнал,
сестра продал, от страден брат
лице отвърнал безучастно... (к. м.)

И следва върховният миг на клетвата:

Прости, родино триж злочеста,
прости разблудното си чадо.
Ще бъда твой! Кълна се, майко,
кълна се в хилядите рани
на твоята снага разбита;
кълна се и в мечтите твои
за бъдащност честита...

Яворов, сътрудникът на „Мисъл“, не престава да търси голям идеал, истина, която да стопли душата му. Докато Славейков се увлича от чисто художнически цели, Яворов се стреми към цели практически. Исква да служи на хората, на обществото — не само с поетическо, а и с жизнено дело. За него изкуството е немислимо извън големите битки на живота. И ето — след социализма — идва чудното, трайно увлечение в македонското движение. За да живее, поетът желае, за да се освободи от ненужното, от наслоения се върху душата му „житейски прах“, той търси висините на идеала. Духът му, измъчван от жестока неудовлетвореност, изпитва постоянна потребност от големи пориви.

„Аз търся в македонското движение един идеен тласък, защото без такъв не мога да работя, не се чувствавам достатъчно силен да продължавам по-нататък литературните си занимания. Търся кипеж на чувства и страсти, в които да измъкна душата си от наслоения се върху нея дребно житейски прах.“ Да тръгне по харамийските пътеки, да бъде готов всичко да жертвува; да чувствава, че от него зависят някакви неща и събития — това изважда душата от летаргия, събужда кръвта, насочва волята към дейност и към велико стоическо търпение. И Яворов чрез македонското движение сплита в едно идеала и действителността. Случва се така, че известно време дори престава да пише, увлечен в практическа революционна пропаганда. Като редактор на „Дело“ той дълго време не печата стихове, пътувайки из страната, пропагандирайки македонската кауза, печелейки привърженици за тази кауза — и успокоение за себе си. Преминува с чета в Македония, сякаш скъсва с поезията и с хората около „Мисъл“, придобил за себе си една полуфантастична цел: борбата за брата роб. За него е нараствала притегателната сила на живота, когато през здрача на всекидневнието е просветвал някакъв идеал.

В „Хайдушки копнения“ се откроява образът на физически слаб мъж, когото комитетските хора оглеждат с любопитство и разочарование. Едно изсъхнало от негодите момче, бледо като восък, неспособно облечено и без умение да обуе първулите си. То живее всред сурова действителност, понякога неземно страшна и призрачна като сън. Но в тая дей-

ствителност Яворов изживява най-великите мигове от живота си, надделявайки твърдо и най-страшното — всекидневната среща със смъртта.

Искреният мечтател за човешина и социални реформи, поетът, грабнат от „лермонтовска скръб“, поради несъвършенството на света се преобразява в забрадавял четник с револвер на кръста. За еснафската наивност изглежда загадъчно това всеотдайно служене в македонската революция. Как е могъл признатият поет да напусне света, който го ласкае, да потъне в неизвестността с риска да загине от някаква фатална случайност... И какви хора са го привличали? Сурово простодушни и... полудиви. Те „дори пътьом“ не споменават, че оня ден са запустяли няколко села, че вчера е била избита до крак някоя чета. А разказът за фокусите на виден някога панаирски акробат превръща „в едно ухо“ тия мустакати мъже. Спорът за трайността на тоя или оня вид цървули „отива пряко до бой...“ („Хайдушки копнения“). Всред тях е дирил идеала, разсейвал е кошмара на призрачното, фалшиво човешко съществуване, удовлетворявал е копнежа си по голяма цел. Авантюрата се превръща във велико дело. И то без поза, без намек даже на външна показна героика. Македонските увлечения завършват трагично: следват смъртта на Гоце Делчев, разривът със Сандански и — разгромът на въстанието от 1903 г. Какъде? Големият търсещ, бунтовен дух е с подрязани криле. Човекът, пренесъл през планини от страдание своята вяра, е обезверен. И македонското движение след социализма става мираж. А без него? Начева се за Яворов голяма човешка драма.

От какъв характер е тя? Ето анализа на душевното състояние на поета, направен от самия него, мъдро, с присъщото му дълбоко, умно проникновение в същността на нещата: „То е било може би крушение на моите социални възрения, от една страна, на моите патриотични мечти, от друга: душевен потрес от страшната македонска действителност през оня период: загубата на другари, преживени ужаси, тревоги... Всичко това прави да погледнеш новата действителност с един нов поглед. И после — срастване с мисълта за смъртта, това висене над гроба (или нещо подобно), то правеше да преживея една страшна криза, от която излязох с една съвсем друга душа, отколкото оная, която изявих през работата си в първия период“ (М. Арnaudов „Към психографията на П. К. Яворов“). Да, „лудостта“ на себеотдаването отминала не без дълбоки следи в душата на поета. Поривът към идеал — социален, патриотичен — е погасен жестоко. Свършила се е временно опасната игра със случайността. Но остава онова всекидневие, което всякога е отблъсквало Яворов, което му е изглеждало по-страшно от фаталното люшкане между живота и смъртта. Зейва пустинята на сивотата.

Даже е трудно да си представим Яворов пред гроба на своята надежда, Яворов, заслушан в мъртвата тишина на всекидневието, Яворов — бунтовника и „харамията“. Животът и обстоятелствата искат да почувствува отново трагизма на своята личност. От света на драматичното, противоречиво, но все пак вдъхновено-борческо творчество, поетът, по подтик на своя аналитичен дух, по повелята на своя критицизъм и на съзнанието за противоречивостта на душевните си състояния, трябва да бяга в света на невъзмутимо сладостните, мъчително сладостните изживявания с декадентското преклонение пред смъртта, с декадентската „враждебност“ към живота. Драмата прераства в продължително мъченичество, изповядано така дълбоко в „Безсъници“. Изоставил револю-

ционното дело, поетът се вглежда в себе си. Неговата личност е за него микрокосмос, в който се оглеждат „хаотичните“ закони на космоса.

Субектът у Яворов винаги е измествал повече или по-малко обекта, предизвикал емоционалния резонанс. В „Безсъници“ духът се устремява напълно към себе си, иска чрез аналитично себепознание да освети световните проблеми на драматично-трагичното човешко битие. Настъпва час на жестока философска равностетка — със себе си и със световно-историческия ход на живота. Равностетка, която продължава след „Нощ“ пак в късната доба на нощта, в „безсъници“.

Сега поетът, макар обзет понякога от творчески ентусиазъм, не се бори, а преживява — своята драма или световноисторическата. Той продължава да усеща противоречието между идеал и действителност, но вини себе си, преследва себе си, пророкува неизбежната гибел — своя и на света. Вижда затворени хоризонти, на които като таинствено нощно светило възхождат ужасът, отчаянието и смъртта. Понякога отново се появяват категорични, повелителни интонации, съзнание за мъжка сила като рязък контраст на преживяваното страдание:

Аз блуждая
без вяра нявга да намеря
навън посока из удавен
в мъглите лес.

Вдървен от студ,
измъчен от безсмислен път и труд
за странното си бreme, изоставен
от себе си и бога — и готов
на всичко, аз се лутам.

Аз вървя
самси на мисълта обезверена
под непросветното небе; самси
в живота безсмислен, лес оглъхнал
без вятър и без лист.

Вървя
в безверие, о необезверена
любов — защото спии! — и тебе нося.

Вървя самси,
о звук непрозвучал и незаглъхнал,
любов, — защото спии! — и тебе нося.

Ти бе — и си
злочеста и честита: аз те нося. . .

Вървя.

Глава безгрижно приклонила
на рамото ми; стегнала ръце
детински привично на мъжка шия;
под южни небеса в съня си млад
унесена: ти спии.

И в тъмна сила
разтръгнал гръд, разкъсал и сърце,
облял те с кръв, сред мъртва самотия
все сам — на саможертвата нерад,
пристъпям аз.

Контрастите между слабост и сила са подчертани: „вдървен от студ“ — „готов на всичко“; „в безверие“ — любов „необезверена“, любов, глава безгрижно прислонила, стегнала ръце „детински привично на мъжка шия“.

Мени се цялата изобразителна система на поета. Виденията, ужасните сънища, фантастичните представи стават обикнато „пластично“ средство за израз на кошмарните изживявания. Несвързани външно логично

образи се носят в помрачен мозък, така силен да изследва, да анализира. Оформя се нов поетичен свят със своя логика, изграден от неземното. от съня и фантазията — с помощта на сетивността като реално-сетивното става средство, за да се въплъти отвличеното. Реалната представа се въплъти във видението, за да се претвори в образ познанието за сложено душевно изживяване. Поетът, рисувал в живо пластични картини природата, вижда сега своя дух в оглъхнал лес, вижда чудовища, които пият кръвта му, измъчва се от призраци, които играят върху стената като символи на вечната драма между жената и мъжа. Той потъва в една фантастична полудействителност и извлича образи от нея, за да разчита философски йероглифи, тайнствени знаци на големи човешки проблеми.

Яворов навлиза в света на декадентството, а ние усещаме как душата му се раздира от голямо страдание, от непреодолима неудовлетвореност, напомняща отчасти първоначалните нотки на „мирова скръб“ в творчеството му. Страшно свидетелство за душевното му състояние още преди да мине „отвъд“ са няколко реда в бележника му от февруари 1904 г. „И така пробуден от сън дълбок, оглеждам се по някой път изведнаж около себе си и трепна: струва ми се ето на — ще се разбягат хората от мене — ходящия мъртвец.“ „Ходящия мъртвец!“ И то по време, когато са го занимавали текущи всекидневни дела около издаването на биографията на Делчев, когато е подготвял второто издание на „Стихотворения“. През юни същата година в това потиснато състояние заминава за Франция. И тук става срещата му с модерната символистична западна поезия. В Париж си набавя творби на френски поети-символисти. Купува си антология „Poetes d'aujourd'hui“ със стихотворения от Анри Барбюс, Анри Батай, Франсис Жам, Морис Метерлинк, Стефан Маларме, Анри дьо Рене, Жан-Артур Рембо, Пол Верлен, Емил Верхарн, Пол Валери и др. Начева се период на увлечение от модерното изкуство. Но не престава да поглежда и към реализма и да пише и реалистични творби. В раздор е със себе си, неговорчив в обикновените си житейски отношения. Сякаш неговата собствена природа вътрешно се самоотрича, несъгласна със себе си, търсеща, необузdana, крайна. И ето изповедта на тия му не само човечко-етични, а и поетични лутания:

„Скокът от „Заточеници“ и „Хайдушки песни“ към „Песен на пента ми“ е наистина голям. Там — патристически настроения, ясен смисъл и образи в д н е в н о о с в е т л е н и е (к. м.), тук скептицизъм на една отчаяна душа, болезнена самоанализа, неуловими, загадъчни видения и мистически начин на изказване. Разликата във формално отношение изпъква не по-малко релефно от тая в съдържанието. . .“

И още. „Обаче старите мотиви, към които се обърнах на първо време, старите слова се оказаха негодни да въплътят музиката на новите настроения. И в резултат — не излизаше нищо. Така аз трябваше да потърся нови мотиви, нови слова, които да дадат плът на новите настроения.“

И тогава аз се изправих пред този въпрос: или да мина моста, отвъд който бяха новите думи, новите мотиви, или да млъкна, или да взема да приказвам на лопуш — затуй защото щеше да се яви онази вътрешна дисхармония в мотиви и настроения, която нямаше да даде в резултат абсолютно нищо. . .“

Понякога поетът започва една игра на противоречия. Като че ли му харесва ролята на артист, който си играе с крайните дирения. Това артистично „маневриране“ се забелязва в поезията му и особено в „Безсъници“. Там е демоничен, не само защото извежда на яве субстанционал-

ното в своята природа, а и защото му харесва позата на демонична личност, привлича го образа. Понякога е преднамерено пренебрежителен към обикновените житейски изживявания и търси по-сложните, по-противоречиви състояния, защото чрез тях поддържа артиста у себе си. Така се сплитат истинни изживявания — драматични и противоречиви — с маниерност, с поетична игра от голям стил. Той попада и в тон със своята личност, и изтъква вечния, неизменния раздор със себе си.

Разбира се, големият поет е искрен и в играта си. Като субект той е герой на голяма лична драма. От друга страна, и когато се затваря в художествената форма, и когато се увлича в артистична игра, Яворов се докосва до някакъв значителен проблем и — твърде странно — е силно съвременен. В чудати „визиони“ и страшни понякога халюцинационни състояния звучат големи въпроси на съвременността: за противоречието между личност и общество, за трагизма на самотната и неразбрана индивидуалност, усетила издълбоко мерзостите и несъвършенството на света. Като че ли по самата си природа Яворовото дарование е такова, че отзвучава на болките в живота, носи порив към съдбоносни човешки проблеми. Той, намиращият се в конфликт със себе си, дири изход — и не само за себе си, а и за света, за човечеството. Той, бягащият от кипежа на живота, е пак в неговия трагичен водовъртеж, жадувайки да познае световноисторически загадки, натрупани от предходния културен опит, осъзнати като философия на битието. И пак презира тихото, безметежно съществуване, пак търси бурята, защото в нея свободно се носи неговият дух. Някогашният „чудак“ се превъплътява в личност с „модерна душа“. Някогашният дързък бунтар запазва нещо от силата на орела, който излита в буря, носи се пред облаците, жадува за усети от порива на вятъра и трясъка на светкавицата. И сега под изпепеляващите изживявания тлее бурна страст, чуват се стон, ропот и негодувание. Това все още го сближава с Лермонтов, него, другият Яворов, модерно психологичен, символистичен. Но твърде много го поглъщат субективните му състояния. Една скромна статистика свидетелства, че ако през 1898 г. е употребил личното местоимение „аз“ няколко пъти, то през 1906 г. то се среща вече 75 пъти. Той говори само за себе си, анализира себе си, търси себе си — това наистина създава особената монологична форма на лириката му — беседа със себе си, със своята „душа“. И друго. Творческият акт се извършва при мъчително спускане на завесата между себе си и света. В своите нощни „безсънници“ той жадува за смъртта. Не като борец и революционер, а като личност, която, спуснала пердетата, затворена със себе си в дългите часове на нощта, възнеща от неприветност, оголва истината за противоречията между себе си и света. В тия нощни часове е усещал дъха на смъртта по-иначе, отколкото из планините на Македония. По-иначе е копнееел за доброто, макар че в душата му са умрели „и дяволът, и бога“.

С мотива за смъртта в лириката му присъства и някаква жестока самотност, ледена отчужденост от хората. Той е затворец зад стъклена стена, където не пулсират другият, външният живот. И все по-настойчиво звучи мотивът-успокоение, неизбежен край на гнетящата болка, смърт. Мисълта се насочва към едно желание: „хладния покой“, „вечната забрава“. Смъртта става символ на философски изход от противоречията: тя, макар и ужасна с ледената си пустота, е „душа на вековете“, „свръхсмисъл“. Той и я жадува, и я рисува с ужасната ѝ грозота, като ледено безмълвие. От чудно конкретните образи усещате колко страшно е небитието. Яворов

не вижда смъртта натуралистично, като Бодлер например с представа за червен, които разяждат разложена човешка плът. Той я усеща ми-словно, с рядко изострено чувство за ужас и пустота, за угаснал живот, за небитие — „студена, непрогледна нощ“. И пак ще кажа — в тия стихове за ледената самотност и смърт напират болката по живота. Припомнете си стихотворението „Сфинкс“, в което е представено настъпването на нощта, когато „плаче тишината“, а сърцето се не сепва сам-само в света; когато споменът гложде душата, а тя високомерно студено го отблъсква и все пак страда по него.

На спомени неволни сенките печални,
безкрайна върволица, никнат пред очи:
другари изнурени, дрипави и кални . . .
Сърце ми ги не вижда: вижда и мълчи.

Стихотворението, в което Яворов се връща към предишни образни представи, служи си с битова реч („шибои“):

Повехнали тела на блянове омайни
разрѣфани шибой — нито дъх, ни цвят, —
пребулени се влачат плаещите тайни . . .
Сърце ми чуй-не чуе, сам-само в цял свят.

Най-сетне стихотворението, в което се мярва образът на сфинкса, коварно мъдчалив, замръзнал, „странен“, „непостижим“ — като изповед за собствената му загадъчна съдба:

И сфинкс един ме гледа — камък неподвижен,
с коварство притаено в поглед без лъчи,
унесено замръзнал, странен, непостижен:
сърце ми всичко знае — вечно-ще мълчи . . .

Колко оригинални като поетическа образност, с която по нов начин се възприемат и отразяват състоянията, са антиномичните изрази: „Сърце ми ги не вижда: вижда и мълчи“; „сърце ми чуй-не чуе, сам-само в цял свят“; „Сърце ми всичко знае — вечно-ще мълчи“. Сякаш са в непрекъсната борба отчуждеността от света с близостта до него.

Но припомнете си и поетовото съжаление към бедните и болни теменуги, тия нежни сладкодъхни цветя, които умират като невъплътени желаня, „в живот немил“, като „мечти неволни и несмели“. В „Безсъници“ и „Прозрения“ преминава тоя напор на живота, звучи тая болка по живота, тоя копнеж на трагично измъчена и самотна душа, жадуваща нежност и красота на света.

Мотивът на копнеж по доброто, на жажда за нравствено очищение, за възмогване в друг по-хубав свят е особено силен в любовните стихотворения. Регистърът на тези стихотворения е твърде широк: от мечта по душевна чистота, по „въздушна нежност“ и „тиха радост“ от ненавист срещу земната, плътотлествия природа на жената до желанието за възмогване над общественото зло, до жажда за идеал:

По стъпките ми редом никне жълта злоба,
аз семето на зло невелико сея вред;
миг негде ако спра, пред мене зине гроба
на всеки идеал — и бързам пак напред,
тъй може би проклян в майчина утроба. . .
Но ти ела, напук на орисия зла,
не бой се и ела.]

И още:

Ела свидетелствуй — в мрачна безнадеждност
как чезна за доброто, как му вярвам аз;
ела свидетелствуй колко топла нежност
душата ми опази в тоя леден мраз;
свидетелствуй още лудата безбрежност
на моята любов. . . Напук на участ зла,
не бой се и ела.

Яворов е предопределен да търси мир и щастие — и да не ги намира. У него е заложен дълбок копнеж по живота, страстен и неуловим и няма брод към тихите радости на живота. И страданието става негова съдба: „Аз страдам и в с а м о з а б в е н и е т о на труда, и в саморазяждането на покой“. Да, страданието. Страданието на падналия ангел, страданието на бунтовния Луцифер.

Спомнете си легендата за Луцифер, тоя горд дух, низвергнат от небесата в царството на ада, в света на злото. Тя разказва, че някога Луцифер е светял на хоризонта като ярка звезда — той е бил синът на зората, предвестникът на светлото, хубавото. Но случило се така, че бил захвърлен в ада, в царството на тъмнината. И той се бунтува там, той носи в себе си порива към светлината, порива към небето, като живее в пламъците на злото. Яворов-Луцифер побира в своята гръд бунтовно недоволство. И колко контрастни са превъплъщенията му; той има вкус към греха, познава прелестната отрова на греха; той се носи всред серафична чистота в копнежите си. Пърли крилете си в димните огньове на плътската раса, като грешник, който се отвращава от себе, познал ужаса на падението. И запазва чистата и светла поривност към доброто в мислите и чувствата. Изживява греха като драма — и се наслаждава и се отърсва от преизподните на порока. И не само това. Той, Луцифер, синът на зората, откърменият със светлина горд дух, попаднал в юдолите на ада, се бунтува и като гражданин-борец („Ела“), като личност, която носи отговорно съзнание за злото в съвременността. Това е неговата природа, това е неговата истинска стихия. Поетът притежава такава вътрешна обемност, че и когато е заплетен в крайно индивидуалистични състояния изживява исторически типичното. Като личност би могъл да изпълни живота на неколцина — толкова е разностранен по устреми и индивидуална чувствителност. Необикновени възможности, заложили в тоя „обикновен“ човек, без голямо образование, почти самоук в литературата ни.

*

Несъмнено символистичните и декадентските стихотворения на Яворов са изпълнени с мрачен песимизъм. Поетът всичко вижда в здрачното осветление на безнадеждността. Всичко хубаво в живота е облъхнато от студения дъх на тая безнадеждност — даже и любовта. Напълно изчезва човешката усмивка, която стопля голяма част от предишните му творби („Калиопа“ „Май“, „Пролет“). Но няма ли в Яворовия песимизъм, в неговите тъжни песни на самотата и отчуждението от живота едно потаено социално и национално недоволство? Не се ли дължат техните непривични интонации на дълбоки обществено-исторически причини? В драмата на поета най-дълбоко бе погледнал Гео Милев. Той писа в предговора си към своята „Антология на българската поезия“: „Неговата поезия съчетава емоционалния принцип на Вазов с Пенчо Славейковото

естетическо изискване за съвършена художествена форма. Чрез Яворов за пръв път българският език прозвучава в всичката си сила и българският стих достига виртуозна гъвкавост. Но не трябва да се смята, че Яворов е резултат от съчетанието на Вазова с Пенча Славейков. Не: Яворов си има свой особен произход, отделен от всяка литературна традиция; изключение от общото развитие на българската поезия. Линията на литературното развитие върви от Вазов през Пенчо Славейков — към младите. Яворов — също както и Ботйов — не се побира в тая нормална схема. Големият поет П. К. Яворов е, след Ботйова, една втора еманация на расовия гений. Само че еманация на един обратен комплекс от енергия, събрана в колективния дух на българското племе: скърбите, мъките, страданията, ужаса на петвековното робство, легнали дълбоко в българската душа — дълбоката всенародна горест, отразена в нашите народни песни, която всеки от нас носи в душата си като кръвно наследство, предавано от прадеди на внуци. Яворов бе призован да отпечата в поетическо слово тая горест на прадедите, да понесе като поет нейния тежък кръст. Яворов е съдба: „козел отпущения“. И неговата поезия: епигон. Страданието, което е постоянна тема в поезията на Яворов, не е негово лично; защото не може да има толкова голямо лично страдание. То е колективното всенародно страдание на миналото — тъмно наследство в душата на поета. Яворов започна като жизнерадостен поет; неговия младежки устрем бе в унисон с устрема на освобождаващия се в своето страдание народ; Яворов бе народник, социалист, революционер — пълен с вяра и жар. Но дойде погрома на Македонското въстание 1903 — погром и за самия Яворов. (Четете спомените на Яворов). Един силен удар отвън, който разчупи покривката на Яворовата душа и разпечата скритото в нея наследство от всенародна горест. Яворов отвърна поглед от външния свят — обърна поглед навътре в себе си, за да види себе си обременен от наследственото проклятие да понесе и изрази в поетическо слово колективния ужас на миналото.“

Да, Гео Милев бе доловил най-дълбоко причината за песимистичната поезия на Яворов от символистичния период — тя е в преживяното от поета крушение на националните му идеали: „Един силен удар отвън, който разчупи покривката на Яворовата душа и разпечата скритото в нея наследство от всенародна горест.“ И — „Яворов отвърна поглед от външния свят — обърна поглед навътре в себе си, за да види себе си обременен с наследственото проклятие да понесе и изрази в поетическо слово колективния ужас на миналото“. Яворовата трагедия не е само на лична основа, макар че се пречува през неговата индивидуалност. Тя има особено национално звучение — и тъкмо това е доловил Гео Милев. В своята душевна потиснатост, в своя дълбоко го — за разлика от Ботев — като „еманация на един обратен комплекс от енергия, събрана в колективния дух на българското племе; скърбите, мъките, страданията, ужаса на петвековното робство, легнали дълбоко в българската душа — дълбока всенародна горест, отразена в нашите народни песни, която всеки от нас носи в душата си като кръвно наследство, предавано от прадеди на внуци“. Не случайно Яворов се връща непрекъснато към темата за родината, към темата за националната трагичност на народа ни. И не случайно е написал стихотворението

„Дохожда час“ — тая изповед и за обществена отговорност, и за съвест, която боде, която отхвърля пошлото, самоцелното в човешкия живот.

Дохожда час, уречен за човека,
последен час, и като свещ полека
затлей живот, затлеят мъжки сили;
дохожда край, смирен човек застава
пред зинал гроб. . . Съдейки глас тогава
обажда се: „Ти взе, но заплати ли. . .?“

Нешастиникът оглежда се надиря
и търси той да види светла дия
в неравен път изминат на земята;
без име страх, без милост го терзае,
и търси той с какво да оправдае
добро и зло, дел паднал на душата.

И горко е тогава ономува,
над себе си присъда който чува:
„На чужди пир, излишний, се намери!“
Престъпник същ изправен под бесило,
проклина той в живота драго-мило
а пред смъртта бледнее и трепери.

Рухването на Яворовите обществени идеали, свързани със социалната и националосвободителната борба на народа, го тласна към себе си, към своя микросвят, за да изрази дълбокия си ужас от пустотата на живот в историческо бездействие. И наред с песимизма се долавя и мъжествена скръб, възниква истинско трагедийно изкуство, проникнато от разочарованието във възвишени стремежи. „Дори стихотворението „Песен на песента ми“, което несъмнено е поетически документ за оттеглянето на поета от обществения живот, за влечението му към затворения свят на субективните преживявания съдържа тъкмо тези черти на трагична душевна покруса“ (Д. Ф. Марков — „Произведенията на П. К. Яворов в Съветския съюз“). В „иррационалистичните“ стихотворения на Яворов се долавят и стремеж към живота, и тревога, и непримиримост с окръжаващата поета действителност, уплетени с чувството на ледена безнадеждност.

Но освен националната трагичност, предопределяща по начало (издълбоко) тоя тон, има и друго. Има още една особеност в духовното строение на Яворов, определяща характера и на творческия му акт. Яворов премина като Ботев през горнилото на революционната борба. Като него е бил готов на жертва пред олтара на родината.

Но все пак Яворов притежава една черта, която го отличава от Ботев — дори и когато честно с цялата си душа се е стремил към дело. Яворов е не само поклонник на свободата, не само демократ „по кръв“, по убеждение. И не само личност, която жадува за независимост, натура, която се бунтува срещу всяко ограничаване, която изпитва отвращение от мирния еснафски живот. Яворов е и аристократ по дух. По вътрешно разположение той се чужди от оная обикновена маса, която плаща дан на евтини идеали. Той се увлича твърде много от своята субективност. Твърде много търси себе си в наченатото, своето човешко удовлетворение. Стреми се към дело и защото го тласка една голяма идея, както Ботев, и защото се бои, че ще остане без цел в живота. Страхува се и от друго — от опасността да загуби вътрешната си свобода, да се отрече от играта на мощните си духовни сили. За Ботев, погълнат изцяло от революционната

си идея такъв индивидуалистичен стремеж би бил непонятен. Ботев слиза изцяло себе си със своята цел. У Яворов, въпреки напора на съвестта и чувството за отговорност пред народ и родина, личността все пак излиза напред със своята самоаналитична, жадна за удовлетворение гордост. И понякога за него е непреодолима отчуждеността от околните. Спомнете си в „Чудак“ мотивът на студена самотност и отчужденост от хората. създад преобладаващия тон на стихотворението. Този мотив прозвучава скрито даже в творби, в които поетът възпява героичното саможертвено труженичество. Например в „Епитафия“.

Поетът, възпявал болките и страданията на селянина, понесъл в сърцето си мъките и неволите на народа си, се отличава и с подчертано индивидуалистично светоотношение. И поради своя индивидуализъм е като че ли непостоянен и в социални увлечения, и в патриотични идеали. Този индивидуализъм начева да губи своите бунтовни „лермонтовски“ черти и стига до субективизъм, до иманентно самоограничаване. Още бардът на свободата, поклонникът на идеала за социално равенство е и личност, която се самосъзерцава, която чувствава своето богатство и се любува на духовните си сили. Плебейските му черти и социалните му идеали го държат на земята. Духовният му аристократизъм, вътрешната му ненавист към всичко, което би ограничило личността му, го извеждат, макар и все още от време на време, извън всекидневните житейски вълнения, държат го високо в недостъпен личен свят. И ето тези индивидуалистични, духовно аристократични черти влизат често в противоречие със социалните копнежи. От тях е изворът на меланхолични, трагични настроения, на чувство за самотност дори в патосно социални напеви.

Поетът, който не се „застоява“ трайно при социалистическите си идеи, който преживя своята „криза“ като македонствуващ революционер, е преследван сякаш от фаталната съдба на своя „Чудак“. Той, макар и все още бунтовно настроен, скъсва все повече връзката с околния свят, дийрейски утеха в нерадостните си мисли за световното човешко битие, в идеята за неизбежен трагизъм на съвременността. Макар че в първата му стихосбирка „Стихотворения“ тържествува силната, социално-борческата, плебейската страна на личността му, той се отдава и на аристократичната, субективната, саморазяждащата се индивидуалистична интелектуалност. Тия му черти придобиват понякога рязък превес. Така най-силният, най-талантливият, най-оригиналният приемник на голямата ботевска традиция в нашата лирика още в първия период се отделя от Ботев. По-късно „модерната“ душа на поета става арена на противоположни сили и тенденции. Тя понася своята тайна в една тежка мора от индивидуалистични настроения, в страдание с фантастични размери. И налага се изводът: — не само в „Безсъници“ и „Прозрения“, а и в предишното си творчество Яворов не е така силен и монолитен като своя учител Ботев.

*

Човечността на поета се измерва не само с обществените идеи, възпелени в творчеството му, а и с интимните изповеди на неговата личност. Не може пълно да разберем душевното устройство на Яворов, този голям сложен човеколюб, без неговото отношение към жената. Това му отношение също го издига до висотата на идеалите, които възпроизвежда в различни от интелектуалните ѝ стремежи и жаждата към дело. Даже с

интимните си изживявания, с любовните си копнежи и с отношението си към жената Яворов понякога е повече „земен“, повече конкретен, отколкото с интелектуалните блуждения на своята мисъл. За да ни принуди да повярваме в създаването от него символи, поетът ни задържа често в тъмната, полунощна стая на своите безсънни мечти, запазвайки от живота нейните входи. В любовната му лирика не е така. Нахлулото чувство освежава атмосферата, разсейва символиката и ни сваля от главо-замайващата висота на мисловното построение в реалния свят. Любовта застава Яворов да се вземе духом и да се издигне над оня мрачен свят от мисли, в който постепенно потъва след 1905 година.

В едно от писмата си до Мина Тодорова от 1908 г. изповядва: „Погледни, моя радост, погледни работата ми от две години насам. Ако не беше ти щеше ли да съществува тя в този вид, който има. И ако тя съдържа нещо ценно в себе си, не дължа ли аз всичко на тебе. Без да го съзнаваш сама ти не си ли упражнила върху мене едно всесилно влияние“. А в друго, по-ранно писмо от 1906 г. до д-р Кръстев, също изповядва, че Мина Тодорова го е вдъхновявала „ето вече — цели девет месеца“. Без нея, без нейната любов той не би открил в себе си толкова великодушние, толкова нежност, толкова душевна чистота и красота. Любовта — ето онази сила, която му е помагала да се възвишава над житейските „дреболии“.

Яворов единствен внася в нашата поезия горещината на крайната, бих казал демоничната сила на страстта. Припомнете си някои нотки още в „Калиопа“. С нежен лиризм поетът възпява любовта в образа на пеперудата, в образа на тревите, милвани от бързия поток. Но паралелно с тези образи се вестят и други — тя, плахата нежна гълъбича и той, силен сокол, жаден да я похити с изпепеляващата горещина на страстта. Яворов е разбирал грабливото пожелание в любовта. Може би само у Ботев прозвучават аналогични нотки в стихотворението „Ней“. Ала Ботев е възпял не всеизпепеляващата, граблива сила на чувството, а силата на ревността. Преживяванията на неговия герой стигат краен предел на накаляване без примеса на демоничното. Единствен Яворов внесе в нашата лирика „демонизма“, всеизгарящата, опустошаващата, жестока сила на страстта. В „Демон“ той преповтаря образите от „Калиопа“ — орел — гълъбича, но с по-подчертан, „демоничен чар“:

Аз съм вихър и мъгла,
владее царство без предел:
че имам орлови крила
и ноктете на орел.
Аз съм вихър и мъгла;
не зная време, нито цел
в размах, пориви и стремеж.
Аз съм зной и скреж.

А ти си плаха гълъбича.
Напразно се боиш от мен.
Ще бъдеш ти, с орел самин, с орел орлица . . .

И обещава жестоката, изгарящата и вледеняващата сила на страстта:

Аз имам орлови нокте:
и жар и лед — това са те
в ярка острота.
Далеко . . . и високо . . . там,
където аз живея сам,
другарка в будна самота,

ти в пламък ще се вледениш,
под кървав студ ще изгориш.

Че с ноктите на орел,
пронизал тая плът,
ще досегна твоя дух
Далеко от света, високо над прахът
в при звездния предел, —
зрение и слух —
ще бъде в огън тая плът,
а лед ще бъде твоя дух!

В „Да славим пролетта“ с космични образи създава представата за силния, грабливия мъж:

И настъпи час на страстен пир —
за посмевание над млъкналата злоба;
ето най-подир
часът на кипналата мощ и трепета на
жадната утроба.
Да възславим Пролетта, Земя! — че славата
на дните,
Слънцето съм аз, Мъжът . . . Победна светлина —
за тебе грее моят поглед, о Жена,
и доле тук, и там от висините!
Виж ме в погледа грабливи,
в жегата на моето задъхано лице,
познай ме в бляновете срамежливи,
в шепота на твоето разбудено сърце
Ела в прегръдките ми златни, —
Слънцето съм аз! След миг ще бъда облак — аз,
Мъжът,
обилния с лъчи и влага. Аз съм дух, а ти
си плът;
безсмъртието — чародейство на цветята
ароматни.

Като изключим онова, което е поза, не може да не почувствуваме в стиховете „жегата“ на страстта, грабливата ѝ сила; дързостта на мъжа, който похитява и духа и плътта, който с грабливия си поглед пробужда жената за живот. И тъкмо този Яворов, певецът на огненото, на демонично силното пожелаване е написал най-нежните, най кротките, най-серафично чистите стихове. Той създаде образа на смелия и дързък, привлекателен със силата си мъжки характер. Но той е не само „демонично отмъстителен“ в поривите си към жената, неспособна да стигне неговия дух. Той е изпълнен и с кротко преклонение, поразен от кристалната ѝ чистота, от неземната, детската ѝ хубост. И сякаш в най-чистите, най-възторжените си стихотворения е изповядал драматизма на своето изживяване:

Прохладен лъх от ангелско крило,
о ангел, о дете,
зефирен лъх от ангелско крило
сред зной облъхва моето чело.

Вдъхновение за това поетово творчество е дала Мина Тодорова. За нея са написани освен „Благовещение“ и „Две хубави очи“, „Вълшебница“, „Ела“, „Пръстен с опал“ и др. Първата среща на Яворов с петнадесетгодишната девойка е станала през есента на 1905 г. Тя сушела разплетената си коса край печката. За да я предпази от изгаряне, преметнала я напред (Н. Караджова-Маркова). Измъченият от душевни терзания и самоанализа, студено-самотен поет е бил очарован от светлината в лицето на Мина, от светлината в очите ѝ — дълбоки, кротко-замислени, изпъл-

нени с ведростта на живота. За тях пише в по-голяма част от любовните си стихотворения:

Очите ти са звездни небеса,
Косата ти е здрачния воал,
на късна вечер, твоята коса!
(„Ела“)

И още:

Две хубави очи. Душата на дете
в две хубави очи; — музика — лъчи.
не искат и не обещават те
душата ми се моли,
дете,
душата ми се моли!

Молитвено настроение, възторг, едва сдържана радост пред вълшебството на красотата, пред непостижимата чистота на помисли и желания — ето характерните душевни състояния на Яворов в тая любов.

Той, силният поривист мъж, се е преобразявал от въздействието на тази още непробудена за чувствен живот жена. И изповядва чистотата на своя душевен живот:

„Аз никога не те пожелах като жена. Аз никога не те погледнах с окото на мъж.“

Едно само душевно общуване чрез писма, чрез поглед от далече, със скрита усмивка, общуване, непокътнато от земни страсти. И то от автора на „Демон“, от автора на „Да славим пролетта“. Като че ли излиза наяве цялата дълбочина на неговата личност, криеща толкова тайни и загадки — непонятна за склонните да я възприемат с една само черта.

За Яворов любовта към Мина Тодорова напомня любовта на Пенчо Славейков към Ниша Маркова — вдъхновителката на „Момини сълзи“ — с тази разлика, че Яворовата любов е по-бурна и, бих казал, по-дълбока. Тя завършва трагично. Мина умира едва 20-годишна, след като пет години двамата са се стремили един към друг, разлъчени от ненавистта на братята на Мина към Яворов. Ненавист, създадена от предразсъдъци, от кастово самочувствие. (Той е македонски четник, пройдоха, нищожен поет, пред тях — заможните наследници на чорбаджийски род.) През юли 1910 г. Яворов бърза за Франция, където бедната Мина е на смъртно легло. От Кале запитва телеграфически за състоянието ѝ. Следва отговора на Петко Тодоров — сдържан и фалшив: „Мина отива добре. Свиждане невъзможно, понеже ще разтревожим болната. Съжалявам. Тодоров“. Яворов праща втора телеграма: „В тая върховна минута апелирам към твоето благородство и човештина, ако тя е вече във от всяка опасност веднага ще си отида, няма да ви безпокоя, ако положението е критическо, заклевам те в нейно име, позволи да дойда да я видя“. И сега отговорът е студено-фалшив.

Яворов вижда само затвореният ковчег, в който лежат най-светлите му чувства, най-хубавите му човешки мечти за любовно щастие. След драмата с Мина, оставила незаличими следи, идва друга — любовта с Лора Каравелова, завършила с пълното съкрушаване на поета.

В любовта си, както в социалните си увлечения, Яворов е готов да върви на риск, да жертвува всичко, както македонският харамия, залагащ живота си — отношенията с Мина; или да запази на всяка цена своята свобода и превъзходство над егоцентричните влечения на жената — отношенията с Лора. И драмите са се раждали с властна закономерност. Ако бе съвременник на епохата на дуелите, то може би с присъщата си сприха-

вост би стоял неведнъж пред дулото на пистолета. Та той бе изцяло бунтуваща се личност — и срещу социалната неправда, и срещу духовната скованост, и срещу всяко потисничество над индивидуалната свобода.

*

Яворов е бил под различни въздействия и всякога е оставал верен на себе си. Той е така силен, че надмогва чуждите влияния. Кръжецът „Мисъл“, който така много се е стремил да го подчини, не е успял. За влюбените в изкуството „естети“ от тоя кръжец той е бил някаква несъобразност — някакво противоречие с извисената у тях до култ етика на преклонение пред изкуството. Бил е харамия и в литературата. Оставете го — махал е Славейков неведнъж огорчено и пренебрежително ръка — нему комити му дай. А Петко Тодоров се е страхувал от „хайдушката му кръв“. И затова е пречел съзнателно на връзките му със сестра си. И в творчеството си Яворов е независим от своята среда. Едва ли може да се вярва на версията, че Пенчо Славейков, със своя предговор към второто издание на „Стихотворения“, го е тласнал по пътя на модернизма. Яворов като модернист стига до там, че започват да се плашат и Славейков, и д-р Кръстев. Неговата натура не търпи юзди — още по-малко философско-естетически и етични. Забележете, той е бил повече откровен с критика, с д-р Кръстев, комуто посочва слабостите и недостатъците, отколкото със събратята писатели. Когато д-р Кръстев дири в едно литературно западнячество потвърждение за естетическите си възгледи, Яворов излиза с отзив за Максим Горки. И подчертава в него обществената сила на изкуството, предназначението му да носи светлина и копнеж по човечни и справедливи социални отношения. Дълбок и сега в мисловните си прозрения, Яворов отбелязва, че националният писател има стойност, когато извества правда с общочовешка значимост. „Наистина — казва той — Горки е преди всичко национален поет, даже в тесен смисъл на думата. Но изходящите от него лъчи, пречупени през призмата на руската душа, се разсейват по един особен начин: те осветляват тъмните ъгли на общочовешката действителност.“ И още: „всеки, макар и най-незначителният от героите на Горки, като си остава типичен под своето родно небе, може да размахва ръка около себе си, да посочи целия божий свят и да каже: „ето моето отечество, а името ми е човек“. И затова Горки е у дома си навред по света, дето живеят и се мъчат човешки същества“.

А в рецензията си за драмата на Чехов „Вуйчо Ваньо“ той улавя характерното, на пук на съвременната критическа мисъл: „Някои руски критици бяха поискали да отрекат Чеховата пиеса на това основание, че тя не ни дава никакви драматически фигури в какво да е драматическо действие. Обаче на критиката не е позволено да съди писателя за неосъществяването на цели, които той нито е мислил да си предпостави. Нейната задача е да улови намеренията на художника, да констатира как и до каква степен те са реализирани и в това да търси достойнствата и недостатъците на разглежданото произведение. Както отбелязах още в началото, действителната драма е оттласната в миналото. Талант, силен преимуществено в епическите изразни средства, Чехов е пренебрегнал от живота на героя си оня момент, който би прелъстил един истински драматург, и се спира на следващите моменти, сравнително по-неподвижни за обхващане от неговия белетристически поглед. Ще продължа казаното в началото: руският писател е искал да ни покаже своя герой след катастро-

фата — да видим как той агонизира, как прави отчаян жест за отмъщение и как се примирява с участи си, да се самопогребва в чифлика. Това е картината на един живот, който се разлага пред желтото осветление на есенното слънце, под сънливите акорди на китарата и при насмешливите подсвирвания на шуреца. Това е още елегия на повехналите листи, които падат и гинат навеки — и на безвестните сълзи, проливани от човешката душа в безизходна горест“.

Да, тоя „твърдоглав“ човек не е вървял по утъпкани пътеки и като сътрудник на „Мисъл“. И не е търпял нищо, което би го сковало. Положението му всред редакторите на „Мисъл“ е особено. Той е и най-самобитният, и най-самоизолираният се измежду тях, при все че активно участва в редактирането на списанието. Той е отстоявал своята позиция, различна от тази на неговите „съмишленици“, песимистичен спрямо онова, което е поетически мъртво родено (критиките му за драмите на Петко Тодоров, различни от преценките на Кръстев и Славейков), привличан от онова, което е според него хубаво и човечно. Никой от участниците в „Мисъл“ не е носил толкова бурно недоволство от съвременността и не е изпитвал толкова горестно чувство на самотност в едно кипнало от страсти общество. Никой не е бил измъчван като него от съзнанието, че върви „без път“, макар че го зоват големи и прекрасни идеали. Никой не е могъл да разбере състоянието му на Луцифер, низвергнат от живота, попадащ на вълната ту на подем, ту на криза. Ни най-малко не са го привличали литературните амбиции, славата, него, хъшът, борецът за миражни идеали, човекът на крайности.

Но затова пък понякога са го тровили с обикновени житейски унижения. Той, поетът с необикновено дарование, имал само петокласно образование, нямал е официално свидетелство за „ценз“. И ето — изтъкват му това — ту когато постъпва на служба, ту когато е на командировка в чужбина. „Вчера един българин ми даде вестник „Мир“ (скорошен брой) — дето видях да се поменуват командировките на писатели като беззаконие; същото трябва да е и по другите вестници. Днес получих от библиотеката писмо, от което се разбира, че новият министър е на същото мнение, понеже с нова заповед изменил смисъла на Шишманов. Без училище аз успях да направя нещо, което струва поне 5 пари; надявам се и без Франция да направя нещо, което да струва два пъти повече. Каквото направя като доцеда мозък и нерви, аз няма да го отнеса в гроба, а ще го оставя на синовете и дъщерите на тия, които ме смятат пачавра за подмятане насам-натам.“ Каква болка! Унизена гордост от едно назадало, користо общество, чиято духовност поетът е обогатявал с перото си.

Яворов се е чувствувал предопределен да понася тежестта на съдбата — и никога не е бил готов да ѝ се подчини. Той бе надрасъл духовно времето си и бе въплътено несъответствие с равнището на духовния ни живот. Така бе отчасти и с Ботев преди Освобождението. Ботев се изравни духовно с най-големите творци в световната литература, когато прихлупени селски къщи, оградени с плет и покрити с плочи или слама, създаваха типичния изглед на страната. Яворов със своята сложна душа на недоволен-борец, с модерната си психика на фантазьор-визионер и мрачен мечтател за човешко щастие се появи в обществото, което още се луташе из дебрите на посредствеността! Появи се — попригърбен, мълчалив, повеч нещастен, отколкото щастлив — за да бъде всякога в някаква бунтовна свада; за да огрее с ума и дарованието си здрачените хоризонти.

За поетическото развитие на Яворов се е писало твърде много. И една елементарна схема се е наложила трайно. До 1905 г. е предимно реалист — критически реалист, от 1905 г. — символист. В това разграничаване има истина. И все пак колко безплодни спорове около тая суха схема, която не позволява да се видят нито творческият образ, нито творческият път на поета. А колко по-сложен и повече противоречив е Яворов. Ако е нужно противопоставянето „реалиста“ на „символиста“, то абсолютизирането на това противопоставяне е безсмислено. Особено когато не се изследва сложният път на вътрешно обогатяване и на вътрешно самоограничаване на поета. Нима онова, което е включено в „Безсънници“, е изцяло отклонение от реализма? Няма ли то и свои положителни страни, като отражение на душевната драма на Яворов и като ново художествено откривателство? Нима преходът в „Безсънници“ и „Прозрения“ към израз на сложни психологически състояния не е отчасти трамплин към по-късната лирика („Маска“, „В часа на синята мъгла“), напомняща критико-реалистичното му творчество, но обогатено от нов поетически опит? Обикновено стихосбирката „Стихотворения“ се съпоставя с включеното в „Безсънници“ предимно „идейно“, без да се разглеждат емоционалните състояния и особено развоят на художествената форма. А тъкмо съдържателната художествена форма е свидетелство за сложното вътрешно развитие на Яворов. В „Стихотворения“ поетът обективира психологическото си изживяване с помощта на реалния, на предметния свят. Особена стойност там има пейзажът. Чрез обективната картина „се освобождава“ вътрешното състояние. Пейзажът „обективира“ преживяванията в „Есенни мотиви“, „Лист отбрулен“, „Великден“, „Край морето“, „Желание“, „На нивата“, „Градушка“, „Арменци“, дори в „Чудак“. В „Есенни мотиви“ чрез природната картина се уточнява емоционалното отношение изобщо към света, а не само отношението към внушаващата тъга есен. Цикълът дори започва с пейзаж без пряк намек за лично състояние:

Появ горняка през полята,
залюшна дървесата —
и от настръхналите клони
листа увехнали орони.

Горняка разпиля листата
далеко из полята:
стоят самотно черни стволи
и скръбно махат вейки голи. . .

В картината, богата с движение и предметни детайли, ние влагаме този смисъл и това значение, което сами им придаваме, съпоставяйки я с едно човешко състояние. В следващите стихотворения отново пейзажът е в центъра, като носи по-определено гнетителното състояние на духа.

Денем призраци мъгливи,
нощем тъмни тъмноти
пъплят облаци дъждливи
в поднебесни висоти.

Следва намекът за авторовото състояние, за неговото отношение към света:

Дух на вглъхнало мрътвило
сред природата немей;
а в гърди сърце унило
сякаш мъртво — леденей. . .

Наред с пейзажния детайл се появяват и детайли чисто психологически. Реалистично възсъздадената природна картина се сплита с явно изразеното настроение на лирическия субект.

Поетът на едно място говори за това, че природата за него не е цел, а средство. „Тя е един декоративен елемент. Има едно настроение и за него търсиш картина, в която да го обективираш. Никога вдъхновението у мене не иде отвън. То изхожда от дълбочината на сърцето.“

Това е вярно. Отправната точка и в „Есенни мотиви“, и в „Арменци“, и в „Градушка“ са социалните настроения на поета. Стихотворенията са написани за възвращенията на Яворов от онай човешка нищета и човешка горест, които е наблюдавал всеки ден около себе си. Но в тях външният мотив, физическата картина, дали тласък на настроението, също стават предмет на самостоятелна обработка. От един картинно изобразен свят поетът преминава към емоционалното си състояние. Интензитетът на интелектуалното мислене се запазва в образа на този външен свят, напълно реален и осезаем. Яворов от първия период е обикновено верен на този творчески принцип като — за да се изкаже — се насочва от външното, материалното (пейзажа) към душевното изживяване. Средствата са различни; вариантите — неизчерпаеми, неподдаващи се на груби статистически изчисления. Но принципът на едно поетично потъване в материалния свят за лична лирична изповед се запазва. В „Лист отбрулен“ се среща с паралелизъм на обективно природното и човешкото:

Лист отбрулен, бог знай де го
вятъра завлече. . .

И сирака
тъй отмина на чужбина —
сам, далече.

В „Край морето“ също се срещат паралелно — впечатление от природата и след това рамисъл-изживяване:

Стоях загледан: едностайно
вълната гонеше вълна
в море пустинно и безкрайно.

Поетът вижда кораба, който като лекокрила птица лети, изчезва на хоризонта, без да оставя някаква следа. И ражда се мисълта, че така протича и човешкият живот.

Светът — море. . . И нявга що ли
след мене тук ще поличи
от преживените неволи?

Една поезия на интимни състояния, лирична душевна автобиография, която се изказва чрез обективното впечатление. Във „Великден“ камбанният звън предизвиква раздвижване на цял хор от асоциации. Предметното, „външното“ дават тласък на индивидуално-емоционалната поетическа изповед. Но предметното и външното са възсъздадени напълно реалистично. Със своята силно впечатлителна сетивност Яворов е в този „външен“ свят — за да изрази чрез него онова, което стene или се бунтува в душата му. В „На нивата“ и „Градушка“, в „Арменци“ поетът е вече изцяло потопен в един реален, външен, обективен свят и чрез него говори и за себе си; изповядва интелектуалния дневник на своите изживявания,

докосва се до дълбините на своята душа. Реалната представа, обективизирана чрез пейзаж, чрез битова обстановка: нива, село, кръчма („На нивата“); утрин, двор, трудов бит, бурно небе, стихия, градушка, поломени ниви, върволица хора („Градушка“) ни внушава интелектуално-емоционалното състояние. Дори в „Нощ“, където намира предимно духовното, където се подлага на мъчителни самообвинения, на самобичуване, където е така силно визионерството, поетът е изцяло в един обективен реален свят, чрез който разкрива изживявания и отношение към съвременността. Дори при „Чудак“ — тая психологическа творба, душевен портрет на представителя на епохата — поетът ни въвежда в съдържанието чрез конкретна картина, с реалистични пейзажни подробности. Той е срещал много пъти чудака на морския бряг и това е извикало мисли в душата му — за него, отшелника от света. Изобщо в този период Яворов тръгва от наблюдението върху външното към изповед на субективното, вътрешното, макар че твърди какво въдхновенният никога не иде у него отвън, че то изхожда от дълбочините на сърцето му и че то търси само картина, в която да се обективира. Той изобразява психологическото си състояние чрез обективни детайли, наситени с интелектуалност. За да се самоизрази, потъва изцяло в света на външното и от него взема материал за образа на душевните си състояния.

В по-късното си творчество разнообразява и променя средствата на психологическата си самохарактеристика. Пейзажът вече не е предимно точен, конкретен — наблюдаваният от автора действителен пейзаж. Пейзажът дава само елементи на една психологическа изповед, напълно подчиняваща го, отнемаща му точните черти и заличаваща даже неговата предметна реалност. И з о б р а з я в а н е т о на света и на себе си — отстъпва място на „абсолютното“ с а м о и з р а з я в а н е. Предметният детайл губи стойност, подменен изцяло от детайл психологически. Ето как започва стихотворението „Предчувствие“:

Към запад морно слънцето клони,
в предчувствия задъхан чакам аз:
надигат се на изток тъмнини, —
предчувствия — в душата зной и мраз:
отхожда смъртно бледен моя ден,
не ще се съмне нивга зарад мен.

Поетът не рисува конкретно една картина — той говори само за себе си. Сменят се паралелни състояния: слънцето клони на запад — в душата предчувствия; надигат се тъмнини — в душата зной и мраз. И накрая обобщението:

Отхожда смъртно бледен моя ден,
не ще се съмне нивга зарад мен.

Поетът направо казва, че той не говори за обективния залез, а за с в о я ден. Образът става символ на душевното състояние на поета. Картинните елементи са в логическа връзка с мисълта, те я разкриват и нямат свой самостоятелен живот. Главният поетически принцип е чистото самоизразяване и цялата асоциативна образност, макар да запазва сетивни предметни елементи, му се подчинява. Нашата поезия до Яворов почти не познава — въплътен такава пълнота и сила на средствата — този поетичен принцип. И Вазов, и Пенчо Славейков, и Кирил Христов се стремят да изваят емоционалното си състояние чрез реалистична точност на външ-

ната картина. Дори Ботев, зачинателят на интелектуално-психологическата ни лирика, не трансформира до такава степен обективната представа (в „Борба“ например) в субективна самоизразност. Вече новият, „другият“ Яворов не е привличан и вълнуван от пейзажа, както предишният. И той не го рисува с изчерпателни детайли.

Напразно поетът ни убеждава, че той изобщо нямам отношение към природата, защото го вълнувало и привличало човешкото, емоционалното. В „Стихотворения“ той е класически майстор на пейзажната лирика. Припомнете си не само „Пролет“, „Май“, „На нивата“, „Градушка“, а и „Заточеници“ — тази дивна песен за болката на народа, предизвикана от участието на героичните му синове; песен, в която са се сплели в единен, емоционално вълнуващ образ човешките чувства и картината на морската шир. В тия си стихотворения поетът извежда човешкото от дълбините на душата си, от своите социални настроения и го обективира чрез съотнасянето му към природната картина, нарисувана обективно.

В по-късната си лирика Яворов вече се освобождава от предметната пейзажна образност, вижда природата изцяло в условно осветление. Залезът е само символ на онова, което поетът изживява, символ на неговото предчувствие, че завършва животът, че тъмнината ще залее всичко, че настъпва безпросветна нощ. Така са написани по-голяма част от стихотворенията в „Безсънници“. Все повече и повече външно предметното, обективното губи своето реално значение и се превръща в поетичен знак, в пряк израз на емоционално изживяване. Така звучи и стихотворението „Ледена стена“. Загатнатият образ на един материален свят няма конкретно значение — той е само знак на чувствуваното от поета.

Къде за нас е по-силен Яворов? Несъмнено в „Арменци“, в „Градушка“, в „Нощ“ дори, където също са убедителни реалистично-предметните елементи. Но това не означава, че трябва да се гледа повърхностно нихилистично на поетовото развитие по-късно. За всичко това ще стане дума когато говорим за стила на Яворов.

Не може да не се отбележи, че след доведеното до съвършенство открителство на психологически детайли поетът прекрачва към сплитане в сложна арабеска на реално външното с вътрешното. Но важно е и друго — той стига до сложен синтез на новите и предишните си поетически открития. Преминува към лирика и сложен израз на мисловното и емоционалното му състояние, и пластична картина на света. Ето началната строфа на „Среднощен вихър“ (1908):

Среднощен вихър — сякаш някой сеоплаква.
В прозореца дъждовни капки, като пръсти,
припряно трескави потракват. Не очаква
душата никого — и сепната се кръсти
робиня суеверна на безверен ум.
Среднощен вихър: пръскат капки: тъмен шум...
Трепери ли от студ в пустинята безкрайна
самата пустота? Из хаосни простори
едно страдание, една велика тайна
на моята душа говори.

Удивително редуване на наблюдавано, на обективно съществуващо с условно-метафорична образност — с характерни моменти от визионерското състояние на поетовия дух, устремен към отгадаване на неизчерпаемата тайна на битието. Предметното, обективното става път към самоизразване на поетовата личност. От образа на среднощния вихър, потракващ по прозорците, поетът минава към личното състояние — суе-